Հայկական տեղաշարժեր Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ

Ց. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

1

Փառք տանք մեծ թուականներուն։

Մոռացութեան տայինք թերեւս մեր անցեալը առօրեայ մեր հոգերուն մէջ, ու անտեսէինք դէպքերն ու դէմքերը, որոնք պահուըտած են անցնող դարերուն ծոցը, եթէ ատեն ատեն մեզ չյայտնուէր յանկարծ հին թուական մը եւ մեր ուշադրութիւնը չքաշէր իրեն։

Դարադարձերը, զորս հայ ժողովուրդը կը տօնէ ահա շուրջ վեց տասնեակ տարիներէ ի վեր, արդարեւ դիպուածին է որ կը պարտինք առաւելապէս։ Եւ այնուամենայնիւ անոնք բարեդէպ առիթներ եղան որ հայ ժողովուրդը իր միտքը բերէ Տառերու Գիւտն ու Սուրբ Մեսրոպը, Մեղապարտ Յակոբն ու Նարեկացին, Սասունցի Դաւիթն ու Վարդանանքը, Մխիթար Հերացին ու Սայաթ Նովան, ու շարանը երախտաւորներուն, որոնց ծննդեան ու մահուան թուականները օրացոյցներուն մէջ կ՚որոնենք հիմա՝ որպէսզի զանոնք զուգադիպեցնենք հարիւրամեակներու։

Հայ գաղութներու պատմութիւնը ինք եւս իր մեծ թուականներն ունի՝ զորս նոյնպէս դիպուածն է որ կը յանձնէ յաճախ մեր ուշադրութեան, առանց սակայն քաջութիւն տալու մեզի որ տօներու վերածենք զանոնք։ Մեր այդ անհամարձակութիւնը անոր համար նախ՝ որ մեր պատմութեան ամենէն խորթ մարզն է որ կը ներկայացնեն ցարդ մեր գաղութները, մարզ, ուր հայ ժողովուրդի ճակատագիրը իր ամենէն շահեկան պահերն ապրեցաւ սակայն, զանոնք ձուլելով այն մեծ եղելութեանց շարանին, որոնք ստեղծեցին այսօրուան մեր հայրենիքը։

Մեր դաղութներու լայնատարած քարտէսին վրայ իր ուրոյն տեղն ու դերը ունեցած է նաեւ Արեւելեան Եւրոպան, ուր հայ դաղութներու պատմութիւնը կը հաշուէ իր ամենէն ուշագրաւ բջիջներէն մէկ քանին, եւ որ մեր այս տարիներուն յոբելեանական տարիներ կը յանձնէ նոյնպէս մեր ուշադրութեան։

Այդ թուականներէն ամենէն այժմէականը մեր ներկայ տարին է, 1972ը, երբ ճիշդ երեք դար կը լրանայ Տրանսիլվանիոյ հայ դաղութին կազմութենէն ի վեր Մոլդովայի հայութեան ծոցէն մեկնող կարաւաններով, որոնք պատերազմական դէպքերու ստեղծած անապահովութեան երեսէն կ'երթային Տրանսիլվանիա ապաստանիլ առժամեայ կերպով՝ այլեւս ցմիշտ մնալու համար սակայն հոն։

Հայկական Տրանսիլվանիոյ սոյն դարադարձը մեզ դրդեց ընդհանուր ակնարկ մը նետել այն կարեւոր տեղաշարժերուն վրայ, զորս կ'արձանագրեն Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութներու տարեդրութիւնները։ Առանց յաւակնութիւն ունենալու բացառիկ տուեալներ հայթայթել մեր պատմութեամբ զբաղողներուն, կը կարծենք այսուհանդերձ թարմացուցած ըլլալ պատմութեան յիշողութիւնը ինչ ինչ դէպքերու մասին, զորս կարելի չէ անջատել իր դարաւոր մատեանէն եւ որոնք պէտք է այդ մատեանին յանձնուին իրենց տրամաբանական շղթայով։

2

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ տեղի ունեցած այս տեղաշարժերը կը բխէին նոյն այն շարժառիթներէն ինչ որ դրեթէ բոլոր դաղթերը հայ պատմութեան ընթացքին։ Իրաւ ալ՝ անոնց մէջ եւս դեր կատարեցին Հայոց ենթարկուած դժնդակ պայմանները արշաւանքներու եւ տնտեսական տաղնապներու ընթացքին, ինչպէս եւ իրենց կրած հալածանքներն ու բռնադաղթերը համապատասխան շրջաններու մէջ։

Մեր սոյն ակնարկը կը սկսի մեր իսկ հազարամեակէն, այսինքն ճիշդ այն տարիներէն, երբ հայ ուրոյն դաղթաշխարհի մը ներկայութիւնը Արեւելեան Եւրոպայի հողամասին վրայ՝ շօշափելի կը դառնայ պատմիչին համար։ Հետեւաբար հոն տեղ չեն դրտներ հայ կորիղները, որոնք կազմուեր էին մերթ ընդ մերթ այս շրջաններուն զանազան կէտերուն վրայ, սկսեալ Բիւզանդական կայսրութեան օրերէն եւ տեւելու համար աւելի կամ նուազ երկար, որքան ալ անոնցմէ ոմանք զանգուածային բնոյթ կրեցին երբեմն։

Ինքնին կը հետեւի որ մեր ակնարկին մէջ տեղ պիտի գտնեն

այն հայ դաղթօճախները միայն, որոնք ծնան ու զարդացան կողք կողքի աւելի կամ նուազ սերտ կապեր պահելով մէկզմէկու հետ, եւ որոնք մեր օրերուն ալ հասան՝ ուրոյն բջիջներ կազմած, եւ հայ կեանք պահպանած այդ բջիջներուն շուրջ, ունենալով իրենց աղօթատեղիները եւս՝ թէեւ ժամանակի ընթացքին անոնցմէ ոմանք դատապարտեցան պիտի անջատուէին իրարմէ։

Հակիրճ այս ակնարկին մէջ չեն մտներ հետեւաբար հայ գանդուածները, զորս Բիւզանդիոնի կայսրերը բերին զետեղեցին իրենց արեւմտեան սահմաններուն վրայ, եւ անոնց կարգին հայ աղանդաւորները, որոնք մեծ խումբերով բերուեցան Պալքանեան թերակղզին մէջ։ Զեն մտներ նոյնպէս վարպետներու եւ արհեստաւորներու կարաւանները, որոնք խումբ խումբ տարածուեցան այս շրջաններուն մէջ, Բիւզանդիոնէն անցնելով Սերպիա եւ այնտեղէն ալ Վալահիոյ երբեմնի հողը։ Եւ վերջապէս պիտի չխօսինք հունդար հողի վրայ մատնանշուած հայ հին բջիջներուն մասին, ոչ միայն անոր համար որ անոնց մասին լրիւ տուեալներ չեն հասած մեզի, այլ որովհետեւ անոնք երկար կեանք ունեցած չեն տեւական դաղութ դառնալու համար։

3

Մեր ընդդրկած քարտէսը, իրականին մէջ, Խրիմէն է որ պիտի սկսի՝ տարածուելով տակաւ դէպի այն ափերը, որոնք անկէ բխեցան, այսինքն Լեհաստան եւ Մոլդովա, անկէ ալ երկարելով դէպի Մունթենիա (Վալահիա) եւ Տրանսիլվանիա եւ անցնելով Դանուբի հանդիպակաց եզերքը եւս՝ Բուլղարիա, շրջան, որ Խրիմէն չի սերիր թէեւ, բայց մաս կը կազմէ ինքն ալ Արեւելեան Եւրոպայի հայ դաղութներու խումբին, ոչ միայն իբրեւ անոնց պարզ հարեւանը, այլ եւ իբրեւ տեսակ մը դարաւոր «ինամին» անոնց։

Զմոռնանք նաեւ որ շրջանները, որոնց վրայ մեր ակնարկը պիտի տարածուի՝ մաս կը կազմեն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ալ։ Ի սկզբան անոնք թեմեր եղան հայ եկեղեցւոյ համար բոլորն ալ, ոմանք այդպիսին մնալով մինչեւ վերջ, ուրիշներ յափշտակուելով օտար եկեղեցիներէ այն չարաբաստիկ դարուն՝ որ ԺԷ.ն էր։

Դիտել տանք նաեւ որ այդ դաղութներէն ոմանք եթէ շարունակուեցան սերունդէ սերունդ եւ սպառեցան ժամանակին հետ՝ ինչպէս եղաւ պարագան Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Տրանսիլվանիոյ հայ դաղութներուն, ուրիշներ նորոդուեցան անընդհատ՝ միշտ դիմադիծ փոխելով, ինչպէս այդ պատահեցաւ Վալահիոյ եւ Բուլղարիոյ մէջ, որոնք աշխուժեցան որոշ պահերու։

4

Տարօրինակ թող չթուի եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղութները, գրեթէ բոլորն ալ, իրենց ծագումը կը թուադրեն Անիէն մեկնող կարաւաններէն։

Շատ ալ չարհամարենք աւանդութիւնները, որոնց կը կրթնին անոնք, որքան ալ պատմական տուեալները շատ ժլատ ըլլան այդ կարաւաններուն ճամբան ճշդելու համար։

Ինչ որ ստոյգ է այն փաստն է թէ Անին «կործանիլ» սկսաւ ԺԱ. դարու կէսերուն, ու մահացաւ երկար հոգեւարքէ մը ետք, որ շուրջ երկու դար տեւեց։

Բիւզանդիոնէն ստացեր էր ան դաւադիր առաջին հարուածը՝ 1045 թ.ին։

Յետոյ՝ Սելճուքները եկեր էին լրացնել աղէտը 1048–1054 տարիներու միջեւ, իրենց կատարած յաջորդական արշաւանքներով։

Ի վերջոյ, իր գոյութիւնը քարշ տալէ ետք այս կամ այն չափով երկու ամբողջ դար՝ Անին դիտապաստ կ'իյնար Մոնկոլներու հարուածին ներքեւ 1236 թ.էն սկսեալ։

Արշաւանքներու կէս թողուցածը բնութեան աղէտներն ըրին։ Երկրաշարժներն ալ արդարեւ դեր խաղացած են Անիի ճակատագրին մէջ։

Անին տարտղնեցաւ անշուշտ ամէն ուղղութեամբ։

Առաջին հարուածներուն տակ խուճապահար բազմութիւնները բնականաբար ապաստան որոնեցին մօտակայ վայրեր։ Անոնցմէ զանգուած մը, օրինակ, դնաց զետեղուիլ Պարսկաստան։

Վերջին հարուածը աւելի հեռուները քշեց Անիի կարաւանները, անոնցմէ կարեւոր մաս մը հասցնելով Աստրախան։

Տեղացի տարրերուն հետ անոնք չկրցան սակայն հաշտ ապրիլ երկար, եւ ապաստան գացին փնտռել այլուր։

Խրիմն էր որ իր դռները բացաւ այն ատեն անոնց, ԺԴ. դարու մուտքին։

Այնպէս որ 1299 տարին երկու դէպք կ'արձանագրէր հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ։ Այդ տարին էր նախ որ սկիզբ կ'առնէր Օսմանեան կայսրութիւնը եւ իր տիրապետութիւնը բազմաթիւ ժողովուրդներու վրայ, տառապանքի եւ մարտիրոսութեան դարաւոր շրջան մը բանալով բոլորին համար։

Ու ճիշդ նոյն տարին էր որ Խրիմ կու գար զետեղուիլ հայերու մեծ զանգուած մը, որ բնիկներէն նեղուելով մեկներ էր Աստրախանէն։

Միակ աղբիւրը որ մեզ կը պատմէ Անիի կատարած սոյն ու-

ղեւորութիւնը Աստրախանէն դէպի Խրիմ, յիշատակարանն է Կաֆֆա գրուած եւ հետագային Նախիջեւան փոխադրուած Ցայտմաւուրքի մը, զոր տեսած է Հ. Մինաս Բժշկեան, եւ որուն արձանագրած տեղեկութեանց համաձայն, մինչ Անիի մնացորդներէն խումբեր դէպի Ջուղա, Վան կամ Սիս կը դիմէին, ուրիշ զանգուած մը գնաց հաստատուիլ Աքսերայ, Հաշտարխանի եւ Ղազանի միջեւ, այնտեղ ապրելու համար մինչեւ 1299 տարին։ Այդ թուականին է որ, նեղուելով թաթարներէն, պատուիրակներ ղրկեցին Խրիմ, Թէոդոսիայի Ֆրանկ-Հիսար վայրին մէջ բնակող ճենովացի իշխանին, եւ անոր հետ համաձայնեցան գալ տեղափոխուելու համար Խրիմ, ու մէկ կողմէ կռուելով թաթարներուն հետ՝ եկան հաստատուիլ Թէոդոսիա (Կաֆֆա), Ղազարաթ, Սուրխաթ (Սոլկաթ) եւ անոնց շրջակաները, տեղափոխութիւն, որ մինչեւ 1330 թ. տեւեց։ Ցիշատակարանը կը պատմէ յետոյ թաթարներուն արշաւանքները դէպի Խրիմ, անոնց համակեցութիւնը ճենովացիներուն հետ մինչեւ 1468 տարին, եւ ի վերջոյ Խրիմի գրաւումը Թուրքերուն կողմէ 1475 թ.ին(1)։

5

Երբոր Հայերը Խրիմ կ'իջնէին այդպէս խուճապով՝ ուրիշ ափեր ալ ճամբայ ելլողներ անշուշտ որ եղան նոյն Աստրախանէն։ Անոնց տարածման ուղին մեզի լրիւ ծանօթ չէ սակայն, որքան ալ աղբիւրներու մէջ հայ հետքերու կը հանդիպինք տեղ տեղ Արեւելեան Եւրոպայի զանազան կէտերուն վրայ ԺԴ. դարէն ալ առաջ։ Այնուամենայնիւ զանգուածային բնոյթ պէտք չէ որ կրած ըլլայ հայ հետքերու պտոյտը նախ քան այդ դարը։

Արեւելեան Եւրոպան, իրականին մէջ, Խրիմէն է որ ծագում կ'առնէ, գաղութէ մը, որուն դարաւոր կեանքը շքեղ հանգրուան մըն է՝ ոչ միայն այդ կեանքին յաջորդական դրուագներուն մէջ, այլ իր բերած նպաստովը բազմաթիւ գաղութներու։ Հայ հողէն հեռու ան ինքզինք վերածեր է փոքրիկ Հայաստանի մը, որ Կիլիկիոյ աւանդութիւնները շարունակեց Կիլիկիայէն ետք եւ նոյնիսկ անոր կենդանութեանը, եւ որուն ի զուր չէր որ պատշաճ տեսեր էին «Ծովային Հայաստան» (Armenia Maritima) մակդիրը(2)։

---

1) Հայր Մինաս Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայն կողմանս բնակեալ ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, 1830, էջ 336։

2) Heyde, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 172.

Արեւելեան Եւրոպան այլապէս ալ շատ բան կը պարտի Խրիմին։ Նախ հոն էր որ մարզեց ան իր առեւտրական ձիրքերը։ Ճենովան եղաւ անդրանիկ դաստիարակը առեւտրական իր կարաւաններուն, որոնք Արեւմուտքը Արեւելքի պիտի կապէին շուտով։

Անկէ ստացաւ շատ բան իր հոգեկան ընդունակութիւններէն ալ։ Խրիմը իր փառքի դարերուն եղեր էր մշակոյթի օճախ մը, ու իր հայաբնակ քաղաքներէն շատերը, ինչպէս Կաֆֆա եւ Սուրխաթ, վերածուեր էին լոյսի վառարաններու՝ ուրկէ աւիշ պիտի ծծէր Արեւելեան Եւրոպան եւս։

Անկէ քաղեց վերջապէս բոլոր կարելի տարրերը սեփական բարբառի մը համար։ Եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայոց բարբառը հանդիսացաւ հայ բարբառագիտութեան ուրոյն մէկ ճիւղը՝ իր առաջին օրօրոցը Խրիմն էր եղեր։

Ո՞րն է սակայն առաջինը հայ կորիզներէն, որ մարմին առաւ եւրոպական ափի վրայ։ Դժբախտաբար կը շարունակէ միշտ անլոյծ մնալ այն աւանդութիւնը թէ Հայերը առաջին անգամ երեւցած են Քիեւ, նոյնիսկ Աստրախան խուժելէ առաջ։

Մեր բանասիրութեան մէջ յեղյեղուած աւանդութեան մը համաձայն Քիեւի իշխանները Հայերը օգնութեան կանչած են իրենց 1019 թ.ին՝ Բորիսլավ Քաջի դէմ իրենց մղած պայքարին առթիւ(3), մինչ ուրիշ աւանդութիւն մը կ՚ըսէ թէ Քիեւի մեծ իշխան Թէոդոր Դիմիթրեվիչ 1062 թ.ին դիմած է հայերուն որպէսզի գան իրեն օգնեն լեհացիներու դէմ եւ փոխարէն՝ աղատութիւններ խոստացած է անոնց(4)։

Որքան ալ սոյն աւանդութիւնները դժուար եղած է կապել պատմական փաստերու, ստուգուած է այսուամենայնիւ որ ուքրայնական հողը անծանօթ չէր մեր նախահայրերուն։ Յիշատակուած է, օրինակ, 1251 թ.էն առաջ գրուած Հարանց վարքի մը մէջ, հայերու ներկայութիւնը Քիեւ, իսկ Ալոյիս Պիդու կաթոլիկ միսիոնարը ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին հայ եկեղեցի եւ նոյն իսկ հայ եպիսկոպոս կը յիշատակէ հոն(5)։ Մեր բանասէրներէն ոմանք մեկ-

---

3) Հ. Քերովբէ Քուշներեան, *Պատմութիւն Գաղթականութեան Խրիմու Հայոց*, Վենետիկ, 1895, էջ 187։

4) Բժշկեան, *անդ*, էջ 84–85։ Ստեփանոս Գիւվեր Ագոնց. *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, Բ. մաս, հատոր Բ., Վենետիկ, 1802, էջ 93։ Ց. Ջաւրեան, «Հայրենիք Ամսագիր», Է. տարի, թիւ 5, էջ 76։

5) Լեւոն Խաչիկեան, *Հայկական Գաղթավայրերը Ուկրաինայում* 16–17 դդ. «Տեղեկագիր Հ. Ս. Ս. Հ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի», 1954, թիւ 4, էջ 47։

նելով այն փաստէն թէ արեւելեան աղբիւրներու մէջ Մանքերման անունով մէկէ աւելի վայրեր կը յիշուին, մղուած են այն ենթադրութեան թէ Քիեւին է որ պէտք է ակնարկած ըլլայ Մանքերման վայրը(6), որ կը յիշատակուի Թէոդորոս կաթողիկոսի 1388 թ.ի Օղոստոսի 18 թուականի կոնդակին մէջ, Յովհաննէս եպիսկոպոսի իրաւասութեան ենթարկուած միւս հայ համայնքներու կարգին, որոնք Լվովը, Սիրաթը, Զիշովը, Կամենեցը, Լուցկան, Ավլաղէմուրը, Վլախաց երկիրը, Պղինն ու Ընկիսալան էին(7): Նոյն այդ Մանքերմանը Աքքերմանի հետ եւս նոյնացնողներ կան(8):

Երկար ատեն վէճերու տեղի տուաւ այն հարցումը եւս թէ Խրիմէն առաջին անգամ ո՞ւր են անցած Հայերը եւ ե՞րբ: Առհասարակ ԺԴ. դարն է որ ցոյց կը տրուի իբրեւ հայ կորիզներու ստեղծման թուականը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ(9): Այդ ճիշդ է՝ եթէ հայ համայնքներու վերջնական ստեղծումը նկատի ունենանք այդ շրջանին մէջ: Բայց նոյնքան ճիշդ է որ այդ դարէն առաջ եւս հայ հետքեր կը մատնանշուին այդ վայրերուն մէջ ինչպէս որ ըսինք(10): Հետքեր, որոնց մի առ մի թուումը մեզ պիտի տանէր շատ հեռուները:

Պահ մը այն կարծիքը տիրեց թէ Լեհաստանէն եկած են հայերը կորիզ կազմելու համար Մոլդովայի մէջ, եւ այդ կարծիքը նոյն իսկ պատմական երկերու մէջ տեղ գտաւ(11): Հիմա սակայն այլեւս ընդունուած է այն տեսակէտը թէ երկու դաղութներն ալ մարմին առած են գրեթէ միաժամանակ, եթէ երրեք աւելի առաջ չէ կազմուած Մոլդովան(12):

Արդարեւ 1350 թ.ը, դոր աղբիւրները(13) ցոյց կու տան իբր Պոթոշանի հայ եկեղեցւոյ շինութեան տարին՝ երկու ենթադրու-

---

6) Լեւոն Խաչիկեան, Նոր նիւթեր Կիեւի հայկական հին դաղութի մասին, «Իսթորիչիսքիէ սվմազի...», էջ 110-120 (ռուս.):

7) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Կամենից, Տարեդիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ, Վենետիկ, 1896, էջ 9:

8) Ալիշան, անդ, էջ 4: Ա. Գ. Աբրահամեան, Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Դպրութիւնի Պատմութեան, հատոր Ա., Երեւան, 1964, էջ 335:

9) Բժշկեան, անդ, էջ 86:

10) Բժշկեան, անդ, էջ 85, 104: Ի. Պ. Կրիպյակեվիչ, Լվովի Հայ Դաղութի Սկզբնաւորման Հարցի Շուրջ, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1963, թիւ 1, էջ 164 (ռուս.):

11) N. Iorga, *Patru Conferinti*, 1929, p. 90-91.

12) Նոյնը:

13) Բժշկեան, անդ, էջ 209:

թիւն հիմնիվայր կ'ընէր մէկէն։ Հաստատելով հայ համայնքի մը ներկայութիւնը Մոլդովայի այդ քաղաքին մէջ յիշեալ թուականէն առաջ՝ ան հերքեց, առաջին հերթին, այն կարծիքը թէ Մոլդովայի հայերը սերած են Լեհաստանի գաղութէն, երբ այդ դարու կէսերուն այս գաղութը դեռ ինքը չկար։

Միւս վարկածը, զոր նոյն այդ թուականը կու դար ջրել՝ յաճախ յեղյեղուած այն կարծիքն էր թէ հայերը Մոլդովա հրաւիրուեցան տեղւոյն իշխաններուն կողմէ։ Պոթոշանի հայ եկեղեցին փաստ մըն էր ինքնին որ հայեր վաղուց ներկայ էին Մոլդովայի մէջ երբ Դրագոշ–Վոդա 1352 թ.ին հիմը կը դնէր Մոլդովական իշխանապետութեան։ Շատ իրաւացի էր Նիքոլա Եորկան երբոր կը պնդէր թէ իբրեւ հիւրեր չեկան հայերը դէպի Մոլդովա, այլ իրենք իսկ մաս առին իշխանապետութեան ստեղծման մէջ(14)։

Աւելցնենք որ պարագան տարբեր չի ներկայանար նաեւ Լվովի համար։ Այնտեղ Հայեր յիշուած են նախ քան 1356 տարին, երբ Մեծն Կազիմիր նոր կը սարքէր հոն իր իշխանութիւնը(15)։

Երկու դաղթօճախներ քով քովի մարմին կ'առնէին այսպէս միեւնոյն դարուն իրարմէ անկախ, երկուքն ալ նոյն Խրիմէն բխելով։

Զանգուածային առաջին տեղաշարժն էր որ տեղի կ'ունենար դէպի եւրոպական ափ, եթէ Արեւելեան Եւրոպայի տեղաշարժերու շարքին մէջ չներմուծենք նաեւ Հայոց խուժումը դէպի Խրիմ ատկէ շուրջ կէս դար առաջ։

6

Սխալ չէ ըսուած թէ առեւտուրի հայ կարաւաններն էին որ աշխարհէ աշխարհ իրենց դեղերումներուն միջոցին հայկական կոլիզներ կը ստեղծէին իրենց ճամբուն վրայ։ Եւրոպան Ասիոյ կապող առեւտրական մեծ ճանապարհները՝ որոնք երկար ատեն Լեհաստանի, Մոլդովայի եւ Վալահիոյ մէջէն կ'անցնէին՝ ծանօթ էին հայ կարաւաններուն, որոնց ամէն մէկ կանգառը իրենց ճամբուն

---

14) N. Iorga, *Choses d'Art Arméniennes en Roumanie*, 1935, p. 6.
N. Iorga, *Patru Conferinti*, p. 90. N. Iorga, *Sur l'Origine des Arméniens de Roumanie*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 907–910։

15) Ց. Զաւրեան, «Հայրենիք» ամսագիր», Է. տարի, թիւ 5, էջ 76–78։ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան*, Բ. հտր., Գահիրէ 1955, էջ 381–382։

վրայ տօնավաճառներ կը ստեղծէր իսկոյն։ Անոնք ստիպուած էին բոլոր այդ կէտերուն մնայուն հանդրուաններ պահել, որոնք չէնցան ժամանակին հետ։ Տօնավաճառները, այդպէսով, քաղաքներու կը վերածուէին տակաւ, ու հայկական կայքերը կը դառնային կորիզը համայնքներու, որոնց ծոցին մէջ աղօթատեղիներ ալ մարմին կ՚առնէին երթալով ու անոնց շուրջ՝ հայ կեանք։

Ռումէն կարկառուն պատմաբաններ, ինչպէս Պոկտան Հաժտէու(16), Քսենոփոլ(17), Եորկա(18), Փանայիթէսքու(19), զբաղած են այդ կարաւաններով եւ անոնց կատարած բացառիկ դերով Արեւելեան Եւրոպայի տնտեսական յարաբերութեանց մէջ Արեւմուտքի ու Արեւելքի միջեւ, դեր, որ բացառիկ էր ոչ միայն իր իրագործած նպաստով – ապրանքներու փոխանակութիւնը ընդմէջ երկու հեռաւոր աշխարհներու – այլ եւ այն դժուարութիւններով, որոնց կոչուած էր յաղթել։ Եթէ առեւտուրը երկրէ երկիր՝ արկածախնդրութիւն մըն էր այն օրերուն, հայ կարաւանները զայն դիմագրաւելու ձիրքը ունէին։ Եթէ այլազան երկիրներ մտնելով այդ կարաւաններէն կը պահանջուէր ծանօթութիւն խայտաբղէտ բարքերու եւ լեզուներու՝ Հայերը այդ ասպարէզին մէջ ալ մրցորդ չունէին։ Վկայ՝ բախումները զորս կ՚ունենային իրենց ճամբուն վրայ ասպատակներու հետ, ինչ որ կը ստիպէր զանոնք բազմաթիւ խումբերու շարանով մը անցնիլ տեղէ տեղ։ Վկայ՝ ներկայութիւնը կարաւաններուն մէջ այլազան լեզուներու տեղեակ մարդոց, որոնք սուրհանդակի, նոյնիսկ դիւանագիտական գործակալի դեր ալ կը կատարէին այս կամ այն պետութեան համար(20)։

Արդ, հայկական այդ կարաւաններուն կը վերագրուի առաջին քաղաքներուն կազմութիւնը Մոլդովայի մէջ։ Շատ է գրուած Մոլդովայի այն եօթը քաղաքներուն մասին, որոնք իրենց կազմաւորումը կը պարտին առեւտուրի այդ հայ կարաւաններուն, որպէսզի կարիք ըլլար անդամ մը եւս անդրադառնալ մանրամասնութեանց։ Որքան ալ տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպով կը կազմեն եօթը քաղաքներու այդ ցանկը, բոլորն ալ այդ ցանկին մէջ կը

---

16) B. P. Hasten, « Arhiva Istorica », 1865, I, p. 131.

17) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, II, p. 251.

18) N. Iorga, *Une Parallèle Historique*, dans le « Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine », 1913, p. 233.

19) Փ. Փ. Փանայիթէսքու, *Լեհ ճանապարհորդներ ռումէն երկիրներու մէջ*, 1930, էջ 6–7 (ռում.)։

20) Wladyslaw Lozinski, *Patrycyot i Mieszanstmo* Lwowskie w XVI i XVII wieku, 1912, Lwow, p. 265-306.

գետեղեն անվրէպ Սուչավան, Եաղը, Գոթշանը, Վասլուլը եւ Ռոմանը, հինգ քաղաքներ, որոնց վրայ կրթնցուց Մոլդովան իր բարգաւաճումը(21)։

Մոլդովայի առաջին իշխանները՝ Հայեր ունեցեր էին իրենց երկրին մէջ՝ պետութիւն ստեղծած ատեն։ Իրենց յաջորդները աւելի հոծ թիւով Հայերու կարիք ունեցան բարօր դարձնելու համար իրենց երկիրը։ Այս անդամ արդէն անոնք Հայեր կանչեցին հարեւան Լեհաստանէն ալ։ Ռումէն ժողովուրդի պատմութիւնը յականէ անուանէ կը յիշէ այդ իշխանները՝ չղլանալով մանրամասնութիւններ ալ։

Այսպէս՝ ան կը յիշատակէ Ալեքսանդրու Բարի իշխանը, որ ոչ միայն հայ եպիսկոպոսութիւն մը հաստատեց իր մայրաքաղաքին՝ Սուչավայի մէջ 1401 թ.ին(22), այլ քանի մը տարի յետոյ, 1407 թ.ին, Լեհաստանէն Հայեր հրաւիրեց Մոլդովա՝ առանձնաշնորհումներ ալ տալով անոնց(23), իսկ 1418 թ.ին 3000 հայ ընտանիքներ գետեղեց Մոլդովայի 7 քաղաքներուն մէջ(24)։

Հետագային ռումէն ուրիշ իշխաններ եւս, ինչպէս Փեթրու (1451–7 թթ.), Շթեֆան Մեծ (1457–1504 թթ.), Պոկտան Գ. (1504–1517 թթ.) եւ Փեթրու Ռառեշ (1527–1538 եւ 1541–1546 թթ.), նորանոր արտօնութիւններով պիտի քաջալերէին Հայերու դաղթը դէպի Մոլդովա(25)։

Ամէն պարապայի մէջ զանգուածային նոր թափանցման մը կերպարանքն առին հայ կարաւաններու ստեղծած կորիզները հարեւան զոյգ երկիրներու մէջ, տեսակ մը տեղաշարժ դծելով Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսին վրայ։

---

21) Engel, *Geschichte der ungarischen Reiches*, 1804, Halle, IV, 2, p. 108.
A. D. Xenepol, *Istoria Românilor*, II, Iazi, p. 251.
B. P. Hasden, *Etymologicum Magnum Romaniae*, II, p. 1697.
Papadopel-Callimache, *Նոթ մը Գոթշան քաղաքի մասին*, 1887, էջ 10 (ռում)։
G. Pray, *Dissertationes historico-criticae*, Vindaborne, 1775, cap. XI, p. 170.
Luigi Maria Pidou, *Breve relazione...*, (N. Iorga, *Studii si documente*, I-II, p. 439).

22) Փ. Փանայիթէսքու, *Ալեքսանդր Բարի Իշխանին Հրովարտակը Սուչավայի Հայ Եպիսկոպոսութեան համար*, 1935, էջ 4–5 (ռում.)։

23) Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, II, p. 95.

24) G. Pray, *Ibid*, p. 170.

25) Wichenhauser, *Moldowa*, Wien, 1862, p. 68.

7

Թուրքին մուտքը պատմութեան թատերաբեմէն ներս՝ ինչպէս ըսինք՝ բացառապէս ճակատագրական պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին համար, սկսեալ նոյնինքն Օսմանէն, որ հիմնադիրը հանդիսացեր էր նոր կայսրութեան։ Ան եւ իր յաջորդները, իրենց յաղթական արշաւին ատեն դէպի Եւրոպայի դռները, կը կոխոտէին ազգեր ու ցեղեր, զանոնք քշելով յաճախ իրենց առջեւէն։ Հայն ալ տեղահան կ՚ըլլար շէնցնելու համար դրաւուած նոր երկիրները, ու կենդանութիւն պարգեւելու համար կայսրութեան առաջին մայրաքաղաքներուն, որոնք Պրուսան եւ Էտիրնէն էին եղեր։

Բայց Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտն էր որ պիտի կատարէր ամենէն վճռական դերը, ինչպէս ուրիշ ազգերու եւ երկիրներու՝ նոյնպէս հայ ժողովուրդի ճակատագրին մէջ։ Ան իր կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը շէնցնելու համար Հայերու եւս կարիք ունեցեր էր։ Պատմութեամբ զբաղողներուն ծանօթ են իր փորձերը յոյն տարրին կողքին՝ Հայեր եւս դետեղելու համար իր փայթախթին մէջ, փորձեր, որոնց յիշատակութեան լայն տեղ տուինք «Պոլսոյ եւ իր դեր»ին նուիրուած մեր հատորներուն ընթացքին(26)։ Այստեղ նօթենք այսքանը որ եթէ Ֆաթիհ Սուլթանին ահաւոր մուտքը Պոլիս՝ սարսափի մատնեց ճենովական ափի վրայ տուն-տեղ եղած Հայերը եւ անոնցմէ մաս մը ապաստան գտնց փնտռել հիւսիս՝ դէպի Դանուբի ափերը, փոխարէն իր կայսրութեան ուրիշ վայրերէն ան հայեր տեղափոխեց Պոլիս։ Այդ օրերէն կը թուագրուին «Օխտը Օտալար»ները, որոնք Պոլսոյ առաջին հայ թաղերն եղան, թաղեր որ «ալթը ճէմաաթ» անունով եւս յիշատակուած են(27)։

---

26) Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 413։

27) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշխարհի*, Մասն Բ., հատոր Զ., Վենետիկ, 1804, էջ 115-116։

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2154։

Արշակ Ալպոյաճեան, *Երեք դարու պատմութիւն Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ*, 1931, էջ 115-116։

Հրանտ Ասատուր, *Ընդարձակ օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի*, 1901, էջ 81-82։

Գ. Հնասէր, «Բազմավէպ», 1928, էջ 210։

Գ. Ապահեան, «Շողակաթ», 1954, էջ 70-71, 92։

Իսկ Խրիմի գրաւումը 1475 թ.ի Ֆաթիհի զօրքերուն կողմէ՝ առիթ տուաւ սարքելու մին այն ահաւոր բռնագաղթերէն, որոնց ենթակայ եղած են Հայերը իրենց պատմութեան ընթացքին ի փառս մեծ նուաճողներու։ Ժամանակակից աղբիւրներ զարհուրելի դոյներով կը ներկայացնեն պարագաները, որոնց մէջ տեղահան եղան Խրիմի հայերը Պոլիս բերուելու համար բռնի եւ շէնցնելու համար Օսմանեան Կայսրութեան նոր մայրաքաղաքը(28)։

Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը տաղնապի պիտի մատնուէին Ֆաթիհի յաջորդին՝ Բայազիդ Բ.ի օրով ալ։ Բայազիդ ինք եւս կանգ պիտի չառնէր իր նախորդին աշխարհակալութեան մոլուցքին մէջ, եւ երբ 1484 թ.ին կը գրաւէր Քիլիան ու Աքքերմանը՝ այդ քաղաքներէն Հայեր պիտի տեղափոխէր այլուր, անոնցմէ մաս մը հասցնելով մինչեւ իր մայրաքաղաքը(29)։

Օսմանեան երկու սուլթանները Արեւելեան Հայոց քարտէսին վրայ կ'արձանագրէին այսպէս երկու նոր տեղաշարժեր, անշքացնելով երկու հայ շէն օճախներ՝ որոնք Կաֆան ու Աքքերմանն էին եղեր։

Ց. Ճ. Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, Ա., 1965, էջ 195–206։

Էվլիա Չելէպի, *Սէյահաթնամէ*, Ա., էջ 128։

Օսման Էրգին, «Բէսիմլի թարիհ մէճմասը», 1948, թիւ 4, էջ 2352–2366։

28) Գրիգոր Վ. Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1915, էջ 12 եւ 125։

Բժշկեան, *անդ*, էջ 339–340։

Ց. Քիւրտեան, *Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու*, «Բազմավէպ», 1957 Մարտ–Ապրիլ։

Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1911, էջ 79–90, 144–149, 449–497։

Գրիգոր Մարգարեան, «Ժամանակ», 1911, թիւ 753, 757, 761, 763, 765։

Արշակ Ալպոյաճեան, «Բիւզանդիոն», 1911, թիւ 401–404, 408–409, 412–415, 417–418, 420–421, 424–425։

Հայկ Պէրպէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 412–413։

Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2185։

Հրաչեայ Անառեան, *Քննութիւն Պոլսահայ բարբառի*, 1941, էջ 24։

Լեւոն Խաչիկեան, *Ժե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ*, Երեւան, 1958, էջ 389։

29) Գէորգիս Սփանցիս, *Քրոնիկոն*, Պոլ, 1838, էջ 308։

Սիմէոն Լեհացի, *Ուղեգրութիւն*, էջ 346։

8

ԺԶ. դարը ուշադրաւ տեղաշարժեր ցոյց չի տար Արեւելեան Եւրոպայի հայ քարտէսին վրայ։ Երկիրները, ուր զետեղուած էին հայերը՝ այդ դարուն ենթակայ չեղան բացառիկ վերիվայրումներու, դանոնք եւս շփոթութեան մատնելու համար։

1549 թ.ին դաղթականութիւն մը կը յիշուի միայն, որ Նախիջեւանէն, Շոռոթէն եւ Կարբիէն կու դայ դէպի Բուլղարիա, զետեղուելու համար Շումէնի շրջանին մէջ(30)։

Ճիշդ է որ մեծ տաղնապներէ յետոյ խուճապի կը մատնուին ժողովուրդները։ Այդպէս չեղաւ սակայն 1551 թ.ին Մոլդովայի մէջ։

Այդ տարին էր որ Ռումանիոյ հայ դաղութի պատմութիւնը կրօնական անհանդուրժողութեան միակ դէպքը արձանագրեր էր։ Հողեկան հաւասարակշռութենէ զուրկ իշխան մը, Շթեֆան Ռառէշ, զոր սեւ դիծերու մէջ կը ներկայացնէ ռումէն ժողովուրդի պատմութիւնը ինքն իսկ, հայերու դէմ հալածանք հանեց դանոնք ուղղափառ դարձնելու պատրուակին տակ՝ բայց առաւելապէս աւարի տալու համար հայ եկեղեցիներն ու հայ ունեւորները, հալածանք, զոր այնքան կենդանի դոյներով կը պատմէ ականատես հայ տաղասացը, Մինաս Թոխաթեցի։ Ճիշդ է որ նախճիրներու ենթարկուեցաւ հայ տարրն այդ առթիւ և քանդուեցան Սուչավայի, Եաշի, Պոթոշանի, Ռոմանի, Վասլույի, Սիրէթի եւ Հոթինի հայ եկեղեցիները, սակայն կարճ տեւեց Հայոց խուճապը, որովհետեւ մոլեգնած իշխանը ինքն իսկ սպաննուեցաւ տարի մը յետոյ իր իսկ պոյերներէն, եւ հայերը ուրիշ հոդ չունեցան բայց եթէ վերականգնել իրենց վնասուած տնտեսութիւնները, վերաշինել իրենց քանդուած եկեղեցիները եւ սպասել նոր աղէտներու, որոնք պիտի չուշանային(31)։

9

Պահեր եղած են մեր անցեալին մէջ՝ երբ ճակատագիրը բացառապէս անողոք հանդիսացած է հանդէպ հայ ժողովուրդին։

---

30) Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներու մէջ հայերու զետեղման մասին տեսնել Ներսէս Գասապեանի, Արա Մարկոսի, Սարգիս Փաչաճեանի եւ Ց. Գիւրտեանի յօդուածները «Էջմիածին»ի, Սօֆիայի «Երեւան»ին եւ այլ պարբերականներու կամ տարեգիրքերու մէջ (*Մասիս*, *Վերածնունդ*, *Հայրենի Տարեցոյց*, եւայլն)։

31) Մինաս Թոխաթեցի, *Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի հայերուն* (Հ. Ներսէս Ակինեան, *Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*, 1921, էջ 85–114)։

Զայն զգեստնած է մէկէ աւելի հարուածներու տակ։ Այդ պահերէն մէկը Հայուն վիճակեցաւ ԺԷ. դարու մուտքին։

ԺԷ. դարը աղէտներով բացուեցաւ արդարեւ հայ ժողովուրդին համար։ Երեք մեծ պատուհասներ, եռեւէ եռեւ, անդամ մը եւս տարտղնեցին զայն, եւ խառնակեցին Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսը եւս։

Առաջինը այդ պատուհասներէն, ճելալիներու խլրտումներն էին, որոնք, 1598 թ.-ին ելած եւրոպական ափէն, տարածուեցան բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ, իրենց սարսափներուն ենթարկելով Հայը աւ(32)։

---

32) Դաւրիժեցի, *անդ*, էջ 79–92, 145։

Դարանաղցի, *անդ*, էջ 13–14, 24–27, 37–38։

Ստեփանոս Թոխաթեցի (*Հինգ պանդուխտ տաղասացներ*), էջ 122։

Ղազար Թոխաթեցի (*անդ*, էջ 215)։

Յակոբ Թոխաթեցի (*անդ*, էջ 173)։

Ալիշան, *Հայապատում*, 1901, Գ., էջ 315–322, 608–610։

Ազարիա Սասնեցի (Հ. Ներսէս Ակինեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», էջ 325–337)։

Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան (*Պատմութիւն համառօտ 400 տարւոյ օսմանցւոց Թագաւորացն*, ձեռագիր Մատենադարան թիւ 1675, թղթ. 83–99)։

Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2305–2307։

Զամչեան, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 556–561։

Սիմէոն Լեհացի, *Ուղեգրութիւն* (տպ. Հ. Ներսէս Ակինեան, 1936, էջ 188–189)։

Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի, *Օսմանեան պատմութիւն*, Ա., էջ 482։

Քիւրթիպ Չէլէպի, *Թէզքէրէ*, էջ 143 (թրք.)։

Նայիմա, *Երկեր*, Ա., Գ. տիպ, էջ 237–238 (թրք.)։

Ամասեալը Ապտի Զատէ Հիւսէին Հիւսամէտտին, *Ամասիա Թարիխի*, 1927, էջ 341 (թրք.)։

Շէմսէտտին Սամի, *Քամուս իլ Ալամ*, Գ., 1891, էջ 1827 (թրք.)։

Ա. Ս. Տվերիտինովա, *Ապստամբութիւն Քարա Եազրճը Տէլի Հասանի*, Մոսկուա, 1946, էջ 340 (ռուս.)։

Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., 1946, էջ 229–236։

Ց. Ճ. Սիրունի, *Ճելալիներու շարժման ընկերային եւ քաղաքային երեսները ըստ հայ աղբիւրներու* (ռուս.)։

Ն. Մովսական, *Ջալալիք կամ Ճէլալիներ*, «Սիոն», 1958, էջ 152–156։

Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ*, Բ., էջ 594–600։

Ց. Ս. Անասեան, *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, 1961, էջ 21–27։

Երկրորդ աղէտը Շահ Աբբասի արշաւանքն էր 1604 թ.ին։ Ան առաւելապէս աղէտալի եղաւ հայ շրջաններուն համար, դէպի Պարսկաստան տեղահան ըրաւ հայ զանգուածներ, եւ խուճապահար փախուստի մատնեց բռնաղաղթէն ճողոպրածները(33)։

Արշաւանքներուն պակաս թողածը այս անգամ ալ համատարած սովը լրացուց, 1606–1610 թուականներուն աւեր ու մահ սփռելով բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ(34)։

Այնպէս որ ահաւոր աղէտներ եղան երեքն ալ հայ ժողովուրդին համար, ու առիթ տուին զանգուածային նոր տեղափոխութիւններու, որոնց հետեւանքը կրեց նաեւ Արեւելեան Եւրոպան։

Այսպէս՝ խուճապային փախուստը, որ ամայացուց Փոքր Ասիան, կանգ չառաւ Պոլսոյ մօտեցած ատեն։ Ճիշդ է՝ հայութեան ստուար զանգուածներ զետեղեց անոր մօտակայ շրջաններուն մէջ եւ առիթ դարձաւ որ Հայու նոր օճախներ ստեղծուին Մարմարայի ղոյդ ափերուն մօտ(35)։

Բայց տեղաշարժը ան մղեց աւելի առաջ։

Արդարեւ անկէ կը թուագրուին բազմաթիւ հայ բջիջներ Պալքաններու մէջ։ Շահ Աբբասի արշաւանքէն ետք, 1606–1607 տարիներուն, համայնքներ մարմին կ՝առնեն, օրինակ, բուլղարական Թրոնովա, Վառնա, Ռազկրատ, Շումէն եւ Փրովատիա քաղաքներուն մէջ, մինչ Ճելալիներու ստեղծած շփոթութիւնները Հայեր պիտի քշէին մինչեւ Փլովտիվ։ Պելկրատ դացող Հայեր եւս պիտի ըլլային։ Փախստականներու ալիքները կը հասնէին միւս կողմէ մինչեւ Վալահիոյ եւ Մոլդովայի հայաշատ քաղաքներուն(36)։

---

33) Դաւրիժեցի, *Դիրք պատմութեանց*, էջ 26–39, 43–57։
Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 236–263։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2296–2298։

34) Առաքել Դաւրիժեցի, *անդ*, էջ 79–92, 632–636։
Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 263–266։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2306–2307։

35) Դարանաղցի, *անդ*, էջ 69։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2370–2372։
Բարգէն Կաթողիկոս, *Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի*, էջ 35։
Տաշեան, *Ցուցակ ձեռագրաց Վիեննայի Կայս. Մատենադարանի*, էջ 14։
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2305։

36) Դարանաղցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 68–69։

Նոյն այդ ԺԷ. դարուն Արեւելեան Եւրոպայի Հայերը այլապէս ալ նշանակ պիտի դառնային այնպիսի տաղնապներու, որոնք պիտի ցնցէին դարաւոր կապերը գաղութէ գաղութ, եւ առաջին հերթին լեհահայոց ու Մոլդովայի Հայերուն միջեւ, երկու գաղութներ, որոնք ամբողջ երեք դար սերտ կապեր ունեցեր էին այլազան մարզերու վրայ։

Առաջինը այդ տաղնապներէն լեհահայ գաղութի ծոցին մէջ պայթած դաւանական փոթորիկն էր։

Շատ ծանօթ է Նիկոլի անուան հետ կապուած մեծ ողբերգութիւնը որպէսզի կարիք ըլլար մանրամասնութեանց դիմել։ Ըսենք միայն որ այդ եղկելի սնափառը պիտի չյաջողէր իր շահատակութեանց մէջ եւ լեհահայերու դաւանափոխութիւնը գուցէ չառնէր իր չարաշուք ընթացքը՝ եթէ հայ հոգեւոր վերին իշխանութիւնները աչալուրջ մնացած ըլլային։

Պէտք է ըսել որ ժողովրդական խաւերը աւելի զգաստ եղան Լվովի հայ թեմին մէջ, ու երկար ատեն թումբ կանգնեցան իրենց դաւանանքին դէմ սարքուող դաւերուն, այն ատեն միայն տեղի տալով՝ երբ իրենց դէմ դտան հալածանքն ու բռնի ուժը։

«Բռնի միութիւն»ը միակ ճիշդ բառն էր որ տրուեցաւ այդ դաւանափոխութեան։ Այն գլուխ ելաւ ոչ միայն Հռոմի եւ անոր միսիոնարներուն սադրանքներուն շնորհիւ, այլ այն ճնշումներուն երեսէն, որոնք լեհ արքունիքէն կու գային(37)։

Եւ հաւատացեալներու խոնարհ դասն եղաւ դարձեալ որ աղէտը միշտ կանխել փորձեց, եւ երկար ատեն չհամակերպեցաւ իրեն պարտադրուած դաւանափոխութեան։

Բազմաթիւ յիշատակութիւններ կան, օրինակ, պարագաներու մասին, երբ հաւատացեալներ լեհական քաղաքներէն Մոլդովա

Դաւրիժեցի, անդ, էջ 145։

37) Դաւրիժեցի, անդ, էջ 280–295։

Սիմէոն Լեհացի, Վէպ Նիկոլական (Կամենից, էջ 202–214)։

Կ. Եզեանց, Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Ս. Պետերբուրգ, 1884։

Օրմանեան, Ազգապատում, Բ., էջ 2375–2382, 2410–2419, 2439–2441, 2476–2481, 2533–2538, 2590–2602։

Այոյիս Մարիա Պիտու, Կարճառօտ տեղեկութիւնք... (Բռնի միութեան մէջ)։

Գաբրիէլ Եպ. Այվազովսքի, Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն, Վաղարշապատ, 1877։

կ՝անցնէին իրենց երախաները մկրտելու համար հայ եկեղեցւոյ աւազանին մէջ։

Բազմաթիւ են նոյնպէս դէպքերը երբ Լեհաստանի զանազան շրջաններէն տունով-տեղով կ՝անցնէին դէպի Մոլդովա, իսկական գաղթի մը կերպարանքը տալով այդ տեղափոխութեանց(38)։

Միւս կողմէ նոյն այդ ԺԷ. դարէն կը սկսի զանազան հայ կեդրոններու ստեղծումը լեհական հողին վրայ՝ Մոլդովայէն գաղթած Հայերով։ Առաջին այդ կեդրոններէն Սնիաթինն եղաւ որ մարմին առաւ 1623 թ.ին Մոլդովացի Հայերով, որոնք հրաւիրուած էին Սիգիզմունդ Գ.ի կողմէ եւ որոնք իրենց եկեղեցին եւս ունեցան, զոր պետութիւնը յանձնած էր իրենց՝ առնելով Դոմինիկեաններէն(39)։

Սնիաթինէն շուրջ չորս տասնամեակ ետք, 1670 թ.ին, կը ստեղծուէր Ստանիսլաւը, միշտ Մոլդովայէն հրաւիրուած Հայերով, այս անգամ Անդրէաս Փոթոցքիի կողմէ(40)։

Լեհաստանի քաղաքներէն Սնիաթինը եւ Ստանիսլաւը չեղան լոկ ուր եկան բնակիլ Մոլդովայէն գաղթած Հայերը։ Անոնց հետեւեցաւ, յաջորդ դարուն, նաեւ Ռութին, որուն բնակչութեան սկզբնական կորիզը Մոլդովայէն եկող այդ Հայերն եղան, կորիզ, որ ամենէն աւելի երկարակեացն եղաւ, եւ իր հետ մէկտեղ ապրեցուց շատ բան վաղեմի հայ աւանդութիւններէն ու իր բարբառը եւս պահեց շատ երկար(41)։

11

Բախումները, որոնք տեղի ունեցան Թուրք եւ լեհական բանակներու միջեւ ԺԷ. դարու վերջին քառորդին՝ իրենց դժբախտ

---

38) Դաւրիժեցի, անդ, էջ 292։

39) Ինճիճեան, անդ, էջ 142։

Բժշկեան, անդ, էջ 125-126։

Լեւոն Բարայեան, *Հայերը Մոլտաւիայում եւ Բուքովինայում*, Թիֆլիս, 1911, էջ 214։

40) Ինճիճեան, անդ, էջ 140։

Բժշկեան, անդ, էջ 119-122։

Բարայեան, անդ, էջ 217-218։

41) Ինճիճեան, անդ, էջ 128։

Բժշկեան, անդ, էջ 127-129։

Բարայեան, անդ, էջ 203-214։

անդրադարձումն ունեցան նոյնպէս Արեւելեան Եւրոպայի հայ կեանքին վրայ։ Անոնց թատը եղաւ ոչ միայն լեհական հողը, ուր մտեր էին թուրք բանակները, այլ այն շրջաններն ալ, ուրկէ կ'անցնէր արշաւող զօրքը։ Այդ շրջաններէն մէկը Մոլդովան էր, ուր, ընիկ ռումէն տարրին հետ, ճնշումներու ենթակայ կ'ըլլային Հայերն ալ եւ կը ստիպուէին յաճախ լքել իրենց օճախը(42)։

Կամենիցի գրաւումը թուրքերու կողմէ 1672 թ.-ին պիտի դարձուցուցութեանց մատնել Կալիցիոյ Հայերը եւս, ստիպելով անոնցմէ շատերը երթալ ապաստանիլ աւելի ապահով շրջաններ՝ Լեհաստանի ներսերը։

Թրքական այդ արշաւանքը հայ զանգուած մը Կամենիցէն պիտի նետէր մինչեւ Բուլղարիա, մաս մը ճամբան ձգելով եւ մնացեալը հասցնելով մինչեւ Ֆիլիպէի շրջանը, նոր էջ մը բանալով այսպէս Բուլղարահայ գաղութի պատմութեան մէջ(43)։

Բայց ինչ որ կոչուած էր բացառիկ էջ մը կազմելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղթավայրերու պատմութեան մէջ, Տրանսիլվանիոյ հայ գաղութին ստեղծումն եղաւ, մեզմէ ճիշդ երեք դար առաջ, 1672 թ.-ին, նոյն այդ դէպքերուն եւ անոնց յարակից տագնապներուն պատճառով։

Անստոյգ եւ անապահով վիճակը որ ստեղծուած էր Մոլդովայի մէջ լեհ եւ թուրք բախումներու ատեն՝ Մոլդովայի հայութենէն ստուար զանգուած մը ստիպեց հեռանալ իր օճախներէն եւ ապաստան որոնել իրեն՝ աւելի խաղաղ շրջաններու մէջ։ Խաղաղ այդ կայքը Տրանսիլվանիան պիտի ըլլար։

Իրականին մէջ հայ զանգուածներու խուժումը Մոլդովայէն դէպի Տրանսիլվանիոյ հողը՝ Կամենիցի գրաւումէն յետոյ չէր որ ծայր տուեր էր։ Անապահովութիւնը, որուն իրենց թատը կ'ընէին Մոլդովան լեհ եւ թուրք թշնամութիւնները՝ սկսեր էր շատ աւելի կանուխէն։ Այնպէս որ Մոլդովայէն հայ զանգուած մը Տրանսիլվանիա անցեր էր արդէն անգամ մը զոյգ տասնամեակ առաջ, այն է՝ 1654 թ.-ին եւ հասեր էր մինչեւ Պաշտպալով (Եղիսաբէթուպոլիս), Գէորգ Ռաքոցի Բ. իշխանին օրով, բայց ներքին եւ արտաքին խառնակութեանց ստեղծած դժուարութիւններուն պատճառով ստիպուեր էր իր նախկին տեղը դառնալ(44)։

---

42) Ալիշան, *Կամենից*, էջ 197։

43) «Հանդէս Ամսօրեայ», 1962, էջ 276։
Ալիշան, *Կամենից*, էջ 194։

44) Գովրիկեան, *Հայք յԵղիսաբէթուպոլիս*, Ա., էջ 2։

Մոլդովայի խռով վիճակը, որ հետզհետէ կը սաստկանար, աւելի մեծ զանդուած մը պիտի քշէր դէպի Տրանսիլվանիա, այս անդամ արդէն Միքայէլ Աբաֆի իշխանին օրով, 1672 թ.-ին, խուժում, որ կանգ պիտի չառնէր շուտով, երբ մանաւանդ երկու տարի ետք, 1674 թ.-ին, թաթարական արշաւանք մը կու գար ալեկոծել կրկին Մոլդովան(45):

Կարաւանները, որոնք Մոլդովայէն կու գային ապաստան որոնելու Տրանսիլվանիոյ մէջ՝ յաւերժական բնակութիւն հաստատելու համար չէր այնտեղ: Անոնք վճռած էին դառնալ իրենց հին օճախը, անմիջապէս որ խաղաղութիւնը կրկին տիրէր հոն: Ատոր

---

45) Տրանսիլվանիոյ հայութեան 300 ամեայ կեանքին մասին տեսնել ի միջի այլոց,

Հ. Գրիգորիս Գովրիկեան, *Հայք յեղխաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ*, Ա. 1893, Բ. 1899, Գ. 1905 (Վիեննա):

Նոյնին, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի*, Վիեննա, 1896:

Նոյնին, *Հայ արձանք կամ յիշատակարաններ հին եւ նոր Եղխաբեթուպոլսոյ Հայաքաղաքէն*, Վիեննա, 1906:

Բազմաթիւ յօդուածներ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի եւ հունգարերէն «Armenia»ի մէջ իր, ինչպէս նաեւ Ցովհ. Անեցի ստորագրութեամբ:

Խաչիկ Սոնկոդեան (Kristof Szongott), *Ազգագրութիւն հունգարահայոց*, Գերլա, 1903 (հունգ.):

Նոյնին, *Գերլա, հունգարահայոց մետրապոլիսը ի դիրս եւ ի պատկերս*, Գերլա, 1893 (հունգ.):

Նոյնին, *Մենագրութիւն Գերլա քաղաքի*, 4 հատոր, Գերլա, 1901–3 (հունգ.):

Նոյնին, «Armenia» *ամսագիր*, Գերլա, 1887–1905 (հունգ.):

Christophorus Lucacsi, *Historia Armenorum Transilvaniae*, Wien, 1859.

– Սուրէն Գոլանջեան, *Տրանսիլվանիայի հայերի պայքարը ազգային ինքնուրոյնութեան պահպանման համար 17–րդ դարի վերջից 20–րդ դարի սկիզբը*, «Էջմիածին» ամսագիր, 1964, ԺԲ, 1965, Ա, 1966, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է:

– *Les Arméniens en Transylvanie XeXVIIIe siècles*, «Revue des Etudes Arméniennes», Paris 1967, p. 355-376.

Ց. Ճ. Սիրունի, *Նոր նիւթեր Տրանսիլվանիոյ հայութեան մասին* (անտիպ):

Տրանսիլվանիոյ հայութեան մասին գրած են նաեւ Gyula Merza, Ստեփանոս Գիւվեր Ագոնց, Հ. Մինաս Բժշկեան, Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, Արշակ Ալթունեան, Ֆրեստերիֆ Մաֆլեր, եւ ուրիշներ:

համար անոնք զետեղուեցան սահմանամերձ քաղաքներու մէջ որպէսզի դիւրին ըլլար այդ վերադարձը։

Անոնք ի սկզբան բնակութիւն հաստատեցին հետեւաբար Պիստրիցա եւ անոր շրջանները, ուրկէ աւելի ետքն էր որ պիտի տարածուէին երկրին ներսերը։

Հունդար իշխանները, որոնք այդ միջոցին կը տիրէին Տրանսիլվանիոյ, սիրալիր եղան դէպի նորեկ Հայերը։ Անոնց զետեղումը իրենց շրջաններուն մէջ մեծապէս օգտակար դտան երկրին տնտեսական բարգաւաճման համար եւ յաջորդական հրովարտակներով իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ շնորհեցին անոնց(46)։

Նորեկ Հայերու հանդէպ նոյնքան սիրալիր եղան Աւստրիոյ կայսրերը երբ իրենց ամբողջական թեւարկութեան տակ առին Տրանսիլվանիան, եւ Լէոփոլտ կայսրն ու իր յաջորդները նորանոր հրովարտակներով օժտեցին նորեկները բազմաթիւ առանձնաշնորհումներ շնորհելով անոնց(47)։

Հայերը տակաւ պիտի ամրանային այսպէս Տրանսիլվանիոյ տարբեր շրջաններու մէջ, բայց առաւելապէս կեդրոնանալով չորս վայրեր, ուր անոնք պիտի ունենային իրենց եկեղեցիներն ու ժողովրդապետութիւնները, եւ պիտի վայելէին տեսակ մը քաղաքային ինքնավարութիւն՝ քաղաքապետի մը (պիրով) եւ քաղաքային խորհուրդի մը ղեկավարութեան տակ։ Այդ չորս վայրերն էին Կերլա, որ Հայաքաղաք (Armenopol) ալ կոչուած է, Պաշտպալով կամ Եղիսաբէթուպոլիս, Կէօրկէն եւ Ջիք-Սիփվիզ(48)։

Տրանսիլվանիա զետեղուած Հայերը այլեւս վերջնական հայրենիք ըրին զայն իրենց, այլեւս մոռցած ետ դառնալու սկզբնական իրենց մտածումը, մանաւանդ երբ դաւանապէս ալ անջատուեցան

---

46) Գովրիկեան, *Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս*, Ա., էջ 8-9, 12, 423։

Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 16-17։

47) Գովրիկեան, *Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս*, Ա., էջ 78, 194, 210-212, Բ., էջ 277, 331, Գ., էջ 254։

Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 34-37։

48) Գովրիկեան, *Սիբվիզի ու Ճուրճովի Հայ գաղթականութիւնները*, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, Յունուար-Յունիս։ (Գերլայի եւ Եղիսաբեթուպոլսոյ մասին առանձին մենագրութիւններով)։

Բժշկեան, *անդ.*, էջ 193-200։

Ստ. Գիւվեր Ագոնց, *անդ.*, էջ 326-332։

Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, *Հայերը Թրանսիլվանիոյ մէջ*, «Նոր Կեանք», Պուքրէշ, 1958, թիւ 23, 25, 28, 33, 37։

մայր բունէն։ Արդարեւ իրենց եպիսկոպոսը, որ Սուչավայէն եկեր միացեր էր իր հօտին, Մինաս Զիլիհտար, պիտի ստիպուէր շուտով յարիլ Հռոմին(49), իսկ իր յաջորդը, Օքսենտիոս Վրզարեան, Պապին պիտի ենթարկէր իր բովանդակ հօտը(50)։

Երեք դարերը՝ զորս հայկական Տրանսիլվանիան ապրեցաւ յետոյ՝ շահեկան եւ ուսանելի գլուխներէն մէկը կը կազմէ հայ ոգիւոքի պատմութեան։

12

Պատերազմները, որոնք մղուեցան ԺԸ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ երկու մեծազօր կայսրութեանց միջեւ՝ որոնք Ռուսաստանն ու Թուրքիան էին, նոյնպէս առիթներ դարձան հայ զանդուածներուն համար օճախ փոխելու։

Մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ ոգեւորութեան պահ մըն էր այդ։ Հայկական դատը նոր փուլի մէջ էր մտած Իսրայէլ Օրիի հետ, հետզհետէ բեմ էին եկեր Դաւիթ Բէկն ու Մխիթար Սպարապետը, ու Յովսէփ Էմինը անոնցմէ յետոյ՝ ամէն մէկ հանգրուանի հետ յոյսերու եւ յուսախաբութեանց նոր նոր էջեր արձանագրելով մեր դատի պատմութեան մէջ։

Կատարինէ կայսրուհին անգամ մը եւս արծարծեր էր հայոց յոյսերը, զանոնք կապելով ռուս զէնքերու յաղթանակին։ Բացուեր էր ապագայ Հայաստանի մը համար ծրագիրներ որոճալու շրջանը։

Ասպարէզ կ՚իջնէին հիմա հնդկահայերը, եւ Յովսէփ Արք. Արղութեան իրեն համար էջ մը կը բանար մեր նորագոյն պատմութեան մէջ։ Փոթեմքինի կրթնած՝ ան, ռուս արքունիքը կը կապէր Հայոց ու Հայերը ռուս արքունիքին, եւ Հայեր կը տեղափոխէր մէկ շրջանէն միւսը, նոր քաղաքներ ստեղծելով ռուս հողի վրայ։

Արեւելեան Եւրոպան եւս գործունէութեան դաշտ կ՚ընէր իրեն։

Արդարեւ Հիւսիսային Դոբրուջայի շրջանէն տեղափոխուած Հայերով էր որ պիտի բնակեցուէր, ԺԸ. դարու վերջերուն, ռուսական հողի վրայ ստեղծուող այն նոր քաղաքը որ Գրիգորուպոլիսն էր։

---

49) Ալիշան, *կամենից*, էջ 127, 144, 196, 199։

50) Ալիշան, *անդ*, էջ 128, 129, 199։

Գովրիկեան, *Դրանսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը*, էջ 116–133։

Գովրիկեան, *Հայք յեղիսաբեթուպոլիս*, Ա., 18–26։

Նոր Նախիջեւանէն ետք, որ 1779 թ.ին հիմնուեր էր Յովսէփ Աբք. Արղութեանի նախաձեռնութեամբ Խրիմէն բերուած Հայերով, նոյն այդ Արղութեանի ջանքերով է որ Իսմայիլէն եւ շրջաններէն տեղափոխուած Հայեր նոր քաղաք մը կը ստեղծէին Օտեսայի մօտիկ(51)։

Ռուս եւ Թուրք բախումները, որոնք պիտի շարունակուէին Ալեքսանդր Ա. Զարին օրով, առիթ պիտի դառնային ուրիշ հայ զանգուածներու ալ տեղափոխութեան, այս անգամ արդէն Բուլղարիայէն դէպի ռումէն երկիրներ։

Դարաւոր չփում էին ունեցած Ռումանիոյ եւ Բուլղարիոյ հարեւան երկու հայ գաղութները, մանաւանդ այն համայնքները, որոնք զետեղուած էին Դանուբի զոյգ ափերուն վրայ կամ անոնց մօտիկ։ Այս չփումներուն մաս են կազմած հոգեւոր կապերու հետ մէկտեղ, որոնք սերտ են եղած առիթէ առիթ, նաեւ ընտանեկան յարաբերութիւնները, որոնք տեսակ մը խնամութիւն են հաստատած մէկ ափէն միւսը։ Բայց ԺԹ. դարու առաջին տասնամեակին է որ Դանուբի հանդիպակաց եզերքէն Հայերու հոծ թիւ մը գաղթած կը գտնենք ռումանական հող։

Այդ այն պահն է երբ Մանուկ Պէյ Միրզայեան, համբաւաւոր Ռուսճուքցին, ծանօթ՝ իր գործօն դերով դանուբեան անցուդարձերուն մէջ երեք սուլթաններու, Սելիմ Գ.ի, Մուսթաֆա Դ.ի եւ Մահմուտ Բ.ի օրով, պիտի նպաստէր ի վերջոյ ռուս զէնքերու յաղթանակին՝ 1806–1812 թթ. ռուսեւթուրք պատերազմին մէջ եւ պիտի աջակցէր ռուսեւթուրք հաշտութեան դաշնագրին կնքման՝ 1812 թ. Մայիսին, դաշնագիր, որ առաւելապէս նպաստաւոր պիտի ըլլար Ռուսիոյ։ Հետեւելով Մանուկ Պէյի՝ անոր հետ մէկտեղ Ռուսճուքէն եւ շրջականներէն պիտի տեղափոխուէին բազմաթիւ հայ ընտանիքներ՝ հաստատուելու համար Պուքրէշ, եւ Ռումանիոյ տարբեր վայրերը եւ ոմանք Մանուկ Պէյի ընկերանալու համար մինչեւ Պեսարապիա(52)։

Նորեկ հայ ընտանիքները հիմնապէս պիտի փոխէին Պուքրէշի հայ համայնքին դիմագիծը, ղեկավար դեր ստանձնելով մանաւանդ ազգային գործերու մէջ։

---

51) Լէօ, *Հայոց պատմութիւն*, Գ., էջ 867, 906։

Լէօ, *Յովսէփ Կաթ. Արղութեան*, Թիֆլիս, 1902։

H. Dj. Sirouni, *Le rôle des Arméniens de l'Inde dans le mouvement d'émancipation du peuple arménien*, Bucarest, 1927.

52) Յ. Ճ. Սիրունի, *Մանուկ Պէյ Պուքրէշի հայ կեանքին մէջ* (առանձին գլուխ Մանուկ Պէյի նուիրուած մենագրութեան մէջ. անտիպ)։

13

Ռուսեւթուրք բախումներու պահուն Արեւելեան Եւրոպայի երկիրներուն մէջ՝ յաճախ կ՝աշխուժանար Աւստրիան ալ, իսկ ԺԸ. դարու վերջերուն ան արդէն պիտի յաջողէր կորզել Բուքովինան։ Բուքովինայի հետ Աւստրիոյ կ՝անցնէր Սուչավայի հայ համայնքը եւս, համայնք, որ Մոլդովայի հայ գաղութին անդրանիկ օրրանն էր եղած, երկար ժամանակ եղած էր անոր համար նաեւ հոգեւոր կեդրոն, եւ համբաւաւոր էր իր ղոյդ վանքերով (Հաճկատար եւ Զամքա) եւ մէկէ աւելի իր եկեղեցիներով, որոնցմէ Ս. Խաչն ու Ս. Սիմէոնը պիտի հասնէին մինչեւ մեր օրերուն։

Սուչավան, բովանդակ Բուքովինայի հետ մէկտեղ՝ որուն տարբեր վայրերուն մէջ եւս Հայեր կային, ամբողջ դարուկէս պիտի մնար աւստրիական տիրապետութեան տակ, ինքնուրոյն կղզի մը կազմելով այսպէս, ուր հայ եկեղեցին, նետուած կաթոլիկ ովկէանոսի մը մէջ, պիտի շարունակէր սակայն միշտ կառչած մնալ իր պապերու հաւատքին, դիմանալով բոլոր խայծերուն եւ փորձութիւններուն։

Արեւելեան Եւրոպայի հայոց քարտէսին վրայ տեղաշարժ մը չէր այս իրականին մէջ, այլ ժամանակաւոր պանդխտութիւն մը միայն։ Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք ան պիտի դար կրկին կցուելու Մոլդովայի իր քոյր համայնքներուն, որոնցմէ երբեք չէր խզուած հոգւով։ Հաճկատարը, իր պանդխտութեան ատեն ալ, շարունակեր էր նուիրական ուխտավայրը մնալ բոլոր այդ համայնքներուն, որպիսին կը շարունակէ մնալ այսօր ալ, երբ արդէն անհունապէս նօսրացած են ուխտաւորները(53)։

14

Ուրոյն հայ գաղութներու գոյութիւնը ռումէն զոյդ իշխանապետութեանց մէջ՝ սփիւռքի Հայոց պատմութեան շահեկան էջերէն մէկն է։

Զոյդ այդ իշխանապետութիւնները, որոնք Մոլդովան եւ Մունթենիան (Վալահիա) էին, ունէին իրենց բազմաթիւ հայ հա-

---

53) Բարայեան, անդ, էջ 176-181։

Ց. Ճ. Սիրունի, *Հայ եկեղեցին Ռումէն հողի վրայ*, Էջմիածին, 1966, էջ 97-126։

Ց. Ճ. Սիրունի, *Հայկական Սուչավան* (անտիպ)։

մայնքները։ Մոլդովայի շրջանին մէջ էին Եաշը, Սուչավան, Պոթոշանը, Ռոմանը, Կալացը, Պաքրուն եւ Թրկո-Օքնան։

Մոլդովական հողի վրայ պահ մը հայ համայնք եւ եկեղեցի գոյութիւն ունեցեր էին նաեւ Սիրէթի, Հոթինի, Վասլուլի եւ Տորոհոյի մէջ։ Իսկ Մունթենիոյ մէջ՝ կային Պուքրէշի, Փիթէշթի եւ Պրայլայի հայ համայնքները իրենց եկեղեցիներով։ Վերջերով գետը Ցօքշան քաղաքը կը բաժնէր երկու մասերու՝ որոնցմէ մէկը կը մտնէր Մոլդովայի սահմաններուն մէջ, միւսը՝ Մունթենիոյ։ Երկու մասերուն մէջ ալ Հայերը ունէին իրենց աղօթատեղին։

Աւելցնենք որ Մոլդովայի մէջ հայ համայնքները եւ իրենց եկեղեցիները կը թուագրուէին ԺԴ. դարէն. Պոթոշանի եկեղեցին կառուցուած էր, օրինակ, 1350 թ.ին, Սուչավայինը՝ 1388 թ.էն առաջ, իսկ Եաշինը՝ 1395 թ.ին։

Ինչ կը վերաբերի Մունթենիոյ շրջանին, Պուքրէշի մէջ 1638 թ.ին է միայն որ հայ եկեղեցի կը յիշատակուի, մինչ աւելի նոր են Պրայլայի եւ Փիթէշթի հայ եկեղեցիները։

Եթէ միեւնոյն ժողովուրդի մը զաւակները դարերով երկու իշխանապետութեանց վերածուած մնացին՝ յանձին Մոլդովայի եւ Մունթենիոյ, եւ կառավարուեցան տարբեր իշխաններով ու տարբեր պետական կազմով, զարմանալի թող չթուի եթէ նոյն այդ զոյգ իշխանապետութեանց մէջ ապրող Հայերը եւս իրենք զիրենք տարբեր դաղութ սեպեցին։

Աւելին։ Միակ ժողովուրդի մը ծոցին մէջ ապրող զոյգ այդ հայ դաղութները իրարու խորթ մնացին իրենք ալ։

Ռումէն զոյգ իշխանապետութեանց միացման հետ էր որ 1859 թ.ին այլեւս միակ դաղութ մը կազմեցին Մոլդովայի եւ Մունթենիոյ Հայերը եւս, թէեւ ոչ օրդանական եւ ոչ ալ հոդեկան կապ զոյութիւն ունեցաւ իրենց համայնքներուն միջեւ դեռ երկար ատեն, մինչեւ միակ հայ թեմի մը ստեղծումը Միացեալ Ռումանիոյ մէջ 1918 թ.էն ետք(54)։

---

54) Ռումանիոյ հայ համայնքներուն վերջին դարու զանազան հանգրուանքներուն եւ Ռումանահայ թեմին վերստեղծման փուլերուն մասին տեսնել՝

Արշակ Մ. Ալթունեան, *Տեղեկագրութիւն Հայոց դաղթականութեան սրբ ի Մոլտովլաքիա, Հունգարիա եւ Լեհաստան*, 1877։

Պետրոս Քահ. Մամիկոնեան, *Ռումանահայոց ներկայն եւ ապագայն*, Կալաց, 1895։

Վարդան Մէշտուտնեան, *Istoria Armenilor*, II, 1925։

Վլատ Պընրցիանու, *Հայերը Ռումէն պատմութեան եւ կեանքին մէջ*, 1938 (ռում.)։

15

1877–1878 տարիներու ռուսեւթուրք պատերազմը կոչուած էր ինքն ալ դեր խաղալ Արեւելեան Եւրոպայի զանազան հայ գաղութներուն մէջ, ինչպէս առհասարակ բովանդակ հայ ժողովուրդին համար։

Այդ պատերազմէն ետքն էր, օրինակ, որ Բուլղարիա իր հայ գաղութն ունեցաւ տասնեակ իր համայնքներով՝ որոնք բոլորն ալ իրենց աղօթատեղիներն ունէին, թէեւ դեռ առանց ուրոյն թեմ մը կազմելու։ Այդ համայնքներէն յիշենք Սոֆիան, Ֆիլիպէն (Բլովտիվ), Վառնան, Պուրկազը, Ռուսճուքը, Շումլան, Այթոսը, Խասքովոն, Սիլիստրան, Պազարճըքը, Սլիվէնը։

1877–1878 թթ. ռուսեւթուրք պատերազմէն ետք էր որ հիւսիսային Դոպրուջան վերջնապէս կցուեցաւ անկախ Ռումանիոյ, եւ ռումանահայ գաղութի մաս սկսան կազմել նաեւ այն հայ համայնքները՝ որոնք կ՚ապրէին կցեալ շրջանին մէջ։ Այդ նոր համայնքները Բոսթանցան, Պապատաղը, Թուլչան եւ Սուլինան էին, որոնք 15ի կը վերածէին այս կերպով Ռումանիոյ հայ համայնքներուն թիւը, թէեւ անոնք եւս երկար ատեն ուրոյն թեմ մը չկազմեցին՝ հակառակ քանիցս եղած փորձերուն(55)։

16

Սարսափներու եւ մղձաւանջներու շրջանը զոր ապրիլ ստիպուած էր Հայը Համիտի ճիրաններուն մէջ՝ զայն ստիպեց անգամ մը եւս ազատ ափեր որոնել իրեն։

Արեւելեան Եւրոպան պիտի աշխուժանար անգամ մըն ալ։

Արդարեւ, անցեալ դարուն վերջին տասնամեակը փախստական Հայերու նոր կարաւաններ պիտի բերէր Թուրքիայէն՝ զետեղելու համար զանոնք Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ հիւրընկալ ափե-

---

Ֆրէտերիք Մաֆլէր, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, Paris. 1930.

Յ. Ճ. Սիրունի, *Ռումանահայ թեմը*, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929, Օգոստ.–Սեպտ.։

Academia Română, *Grigore M. Buiucliu*, 1913.

Տեղեկագիրներ, եւ Ռումանահայ թեմին, Ռումանական Ակադեմիայի Ի. Պետական Արխիւներու արխիւային նիւթերը։

55) Նոյնը։

բուն վրայ։ Համիտեան հալածանքներէն խոյս տուող զանգուածներն էին անոնք, որոնք կ'երթային ապաստան փնտռել ազատ երկիրներու տակ, այնտեղ հաստատուած իրենց ազգակիցներուն մօտ։

Թուրքիայէն Դանուբի ափերը խուժող այս զանգուածներուն հետ՝ կերպարանափոխ սկսան ըլլալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ հայ գաղութները։ Անդամ մը եւս թարմացան անոնք։

Բուլղարիան իր հայ դպրոցները պիտի ունենար արդէն այդ տարիներուն՝ Թուրքիայէն հասնող նոր գաղթականութեան շնորհիւ, հայ թերթեր լոյս պիտի տեսնէին Բուլղարիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, ու հայ յեղափոխութիւնը բոյներ պիտի ստեղծէր հոն իրեն։

Դանուբի միւս եզերքին վրայ հայ կեանքը պիտի խլրտէր նոյնպէս։ Ռումանիան իր հայ տպարանը եւ իր հայերէն հրատարակութիւնները պիտի ունենար, Պուքրէշի հայ դպրոցը պիտի ազատէր իրեն սպառնացող փակման վտանգէն, եւ հայ վարժարան պիտի ստեղծուէր Քոսթանցայի մէջ։ Պիտի աշխուժանային Ռումանիոյ ուրիշ շրջաններ եւս, ինչպէս Կալացը, Պրայիլան, Թուլչան, Սուլինան(56)։

17

Աւելի նոր օրերու մէջ ալ կանգ չառին տեղաշարժերը։ Այս անդամ եւս Թուրքիոյ նոր դէպքերն էին որ հայ հոսանք մը միշտ պիտի քշէին դէպի Դանուբի ափերը։

Օսմանեան Հուրրիէթը, 1908 թ.ին, բացեր էր երկրին դռները։ Եթէ իրեն շնորհուած այդ ազատութենէն օգտուելով՝ հայ փախստականութիւնը աշխարհի բոլոր կողմերէն ետ կը դառնար վերաշինելու համար իր օճախները, քիչ չեղաւ նաեւ անոնց թիւը, որոնք օգտուելով նոյն այդ ազատութենէն, իրենց շունչը օտար երկիրներ առին։

Նոր ճեւի արտագաղթ մըն էր այս, տեսակ մը փախուստ, որ տարերային կերպարանք առաւ պահ մը։

Այս փախուստին մէջ նուազ դեր չկատարեց զինուորագրութեան օրէնքը, որուն սահմանադրական Թուրքիան ենթարկեր էր նաեւ ոչ-իսլամները, եղբայրութիւնը կատարեալ ընելու համար, եղբայրութիւն, որ բնաջնջումի նոր առիթ մը պիտի հանդիսանար շուտով։

---

56) Նոյնը։

Նոր խուժում մը սկսաւ այն տեղն դէպի Միացեալ Նահանգները, մեծ մասամբ հայաբնակ գաւառներէն։ Ուրիշ հոսանք մը գնաց խառնուիլ պալքանեան հայ գաղութներուն։

Վերջին այս հոսանքը առաւելապէս Ռոտոսթոյէն եւ Քեմախէն էր, որ կ'երթար միանալ Բուլղարիոյ եւ Ռումանիոյ իր հայրենակիցներուն, որոնց թիւը աճած էր Համիտի օրով(57)։

Պալքանեան պատերազմը իր կարգին հոծ թիւով Հայեր հեռացուց քիչ ետք Թուրք հողէն, անոնցմէ շատերը բերել զետեղելով նոյնպէս Դանուբի շրջանին մէջ, առանց սակայն զգալի կերպով փոխելու հայ համայնքներուն դիմագիծն այնտեղ։ Փոխարէն՝ նոյն այդ պատերազմը երկու հայ համայնքներ անջատելով Բուլղարիայէն, կը միացնէր ռումանահայ գաղութին։ Այդ երկու համայնքները Սիլիսթրան եւ Պաղարճըքն էին, որոնք առժամապէս Ռումանիոյ հայ թեմին մաս պիտի կազմէին մինչեւ իրենց վերակցումը Բուլղարիոյ՝ 1940 թ.ին(58)։

Առաջին Համաշխարհային պատերազմը՝ իր կարգին՝ խաղաղ չթողուց Դանուբի շրջանն ալ։ Նախ առիթ դարձաւ որ Բուլղարիա ապաստան տայ իր դաշնակից Թուրքիոյ հողէն փախչող Հայերու։ Միւս կողմէ՝ Ռումանիոյ հողէն տարտղնեց ստուար թիւ մը Հայերու, որոնք դերման բանակներու Ռումանիա խուժումին հետ՝ կը ստիպուէին Ռուսաստան խոյս տալ, հոն անցընելու համար պատերազմի շրջանը(59)։

Զինադադարը, 1918 թ.ին, անդամ մը եւս տեղաշարժի ենթարկեց այս շրջաններու Հայերը։ Նախ՝ Բուլղարիայէն Պոլիս վերադարձուց շատերը, հոն ապաստան որոնել դացողներէն ոմանք դարձան ետ, ըմբոշխնելու համար զինադադարին ստեղծած դինովութիւնն այս անդամ։ Միւս կողմէ Ռումանիա դարձուց պատերազմի շրջանին հոնկէ Ռուսաստան խոյս տուողները՝ աշխուժացնելով կրկին ջլատուած հայ համայնքները, հիմա արդէն Միացեալ Ռումանիոյ հովանիին տակ(60)։

Աւելի։ Տրանսիլվանիոյ Ռումանիոյ սահմաններուն մէջ կցումով վերադարձան շառաւիղները այն կարաւաններուն, որոնք Մոլդովայէն հոն ապաստանելու դացեր էին երկուքուկէս դար առաջ, թէեւ արդէն կորսնցուցած իրենց բարբառն ու դաւանանքը(61)։

---

57) Նոյնը։

58) Նոյնը։

59) Նոյնը։

60) Նոյնը։

61) Նոյնը։

Սուչավան, իր կարգին, մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք Ռումանիոյ կը վերադարձուէր, տեղւոյն հայ համայնքը ռումանահայ թեմին կցելով կրկին, իր դաւանանքն ու աղօթատեղիները անվթար պահած՝ բայց անճիտուած թուապէս։

Իզմիրի աղէտը, 1922 թ.ին, անգամ մը եւս շփոթահար պիտի ընէր հայ ժողովուրդը։ Զինադադարի չորս տարիներու դինովութեան ու պատրանքներուն մէջ անգամ մը եւս օրօրուելէ ետք՝ Թուրքիոյ հայ մնացորդացը կը դիմէր խուճապային փախուստի։ Ինչպէս կու տար երկրէն ով որ կրնար, օտար ափերու վրայ հիմը դնելու համար հայ նոր սփիւռքին։

Հայ նոր տարագրութիւնը, ուրիշ երկիրներու կարգին, ապաստանելու կու գար նաեւ Բուլղարիա եւ Ռումանիա։ Թրակիան տուաւելապէս կու գար միանալ Բուլղարիոյ իր հայրենակիցներուն, մինչ Պոլիս եւ Իզմիր կը խուժէին ընդհանրապէս Ռումանիա, եւ երկու երկիրներուն մէջ ալ կը ստեղծուէին այս կերպով երկու կենսունակ հայ գաղութներ (62)։

Ցիշենք այս առիթով թէ Ռումանիոյ հայ թեմին վերստեղծման օրերուն, 1922 թ.ին, 22 համայնքներէ կը բաղկանար ռումանահայ գաղութը։

Ասոնցմէ եօթն՝ երբեմնի Մոլդովայի հայ համայնքներն էին (Եաշ, Պոթոշան, Ռոման, Կալաց, Պաքրու, Թրկօ-Օքնա եւ Ֆոքշան), երեքը՝ Մունթենիոյ պատկանած էին (Պուքրէշ, Պրայլա եւ Փիթէշթ), չորսը՝ 1878 թ.ին աւելցած էին Տոպրուճայի կցումով (Ֆոսթանցա, Պասատաղ, Թուլչա եւ Սուլինա), մէկն ալ՝ Սուչավան, 1918 թ.ին վերադարձած էր ետ, շուրջ մէկուկէս դար Աւստրիոյ կցուած մնալէ ետք։

Միւսներէն երկուքը, Սիլիսթրէն եւ Պաղարճիքը Ռումանիոյ կցուած մնացին պահ մը, Պալքանեան պատերազմէն ետք, իսկ Քիշնեւ, Զէթաթէ-Ալպը, Պուլց, Հընչէշթ եւ Իսմայիլ Պեսարապիոյ հինգ հայ համայնքներն էին, որոնք շուրջ քսան տարի մաս պիտի կազմէին Ռումանիոյ հայ թեմին (63)։

18

Տեղաշարժերը, որոնք փոփոխութեան կ'ենթարկէին այսպէս Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը՝ եթէ ճակատագրական դեր

---

62) Նոյնը։

63) Նոյնը։

կատարեցին այդ քարտէսը կազմող դաղթօճախներէն ոմանց դոյութեանն համար, նուազ ողբերգական չեղաւ անոնց դերը հայ եկեղեցւոյ ճակատագրին մէջ։

Տեղ տեղ խամրեցուցին զայն, ու տեղ տեղ զայն ճեղքեցին իր հիմերուն մէջ։ Ժէ. դարու կէսերէն հայ եկեղեցին Լեհաստանը կորսնցուց, եւ քիչ ետք Տրանսիլվանիան, իր հովանիին տակ ի վերջոյ պահելով միայն ռումէն երկիրներն ու Բուլղարիան։

Այնպէս որ ամէն անդամ որ փոփոխութեան կ'ենթարկուէր Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց քարտէսը, սոյն յաճախակի տեղաշարժերու երեսէն, քարտէս կը փոխէին հայ թեմերը եւս։

Պէտք է ըսենք, սակիրքէն, թէ նոյն այդ քարտէսին վրայ ստեղծուեր էին հայ եկեղեցւոյ առաջին թեմերը հայրենիքէն դուրս, եւ անոնք, սփիւռքի միւս հայ թեմերուն նման, Մայր Աթոռին կապուած մնացեր էին դարեր շարունակ, սկսեալ իր Կիլիկիոյ շրջանէն։ Առաջին հայ եպիսկոպոսը՝ որ Արեւելեան Եւրոպան հովուեց՝ Գրիգոր Եպիսկոպոսն էր, որ Լվով հաստատուեցաւ 1365 թ.ին, Մեսրոպ Կաթողիկոսի կոնդակով, անոր յաջորդին՝ Կոստանդին Կաթողիկոսի կողմէ եւս վերահաստատուելով իր պաշտօնին մէջ տասը տարի ետք, 1375 թ.ին։ Քիչ ետք, Թէոդորոս, 1384 թ.ին, Յովհաննէս Եպիսկոպոսը Լվովի առաջնորդ կը հաստատէր իր մէկ կոնդակով (64)։

Երբ 1401 թ.ին Մոլդովան կ'անջատուէր Լվովի իրաւասութենէն՝ միշտ Սիս նստող կաթողիկոսներն էին որ վաւերացուցին անոր յաջորդական եպիսկոպոսները, իսկ Մայր Աթոռին Էջմիածին դառնալէն ետք՝ հոնկէ է որ կը հասնէին այլեւս Արեւելեան Եւրոպայի ուղղուած կոնդակները (65)։

Ու անկէ յետոյ ամբողջ երկու դար, Արեւելեան Եւրոպան շարունակեց մնալ Էջմիածնի հովանիին տակ, այսինքն մինչեւ այն շարաշուք շրջանը՝ երբ Լվովի թեմը Հռոմի փարախը տարին, Էջմիածնին ձգելով լոկ ռումէն իշխանապետութեանց մէջ ապրող իր հաւատացեալները, ինչպէս եւ անոնք, որոնք կ'ապրէին Արեւելեան Իւմելիի թեմին մէջ կամ Սուչաւայի մէջ պիտի մնային՝ Բուքովինայի կցումէն ետք Աւստրիոյ կայսրութեան (66)։

---

64) Ալիշան, *Կամենից*, էջ 5–13, 215–224։

65) Ալիշան, *անդ*, էջ 225–227, 239–265։
Բարայեան, *անդ*, էջ 117–127։

66) Հայ թեմերու տեղաշարժին մասին տեսնել՝
Օրմանեան, *Ազգապատում*, Բ., էջ 2286, 2546–2549։

ԺԹ. դարուն սակայն Պոլիս տէր դարձաւ Արեւելեան Եւրոպայի զոյգ հայ թեմերուն՝ զորս հովուեց նուիրակներով եւ այցելուներով, առանց յաջողելու սակայն իր հովանին պահպանել մնայուն եպիսկոպոսներու միջոցով։

Արեւելեան Եւրոպայի զոյգ այդ թեմերը, որոնք Արեւելեան Ռումելին եւ Մոլդո-Վալաքիան էին, Պոլսոյ կապուած մնացին մինչեւ անցեալ դարու վերջերուն(67)։

Հասաւ պահ մը սակայն, երբ Պոլսոյ աթոռը անճրկեցաւ իր թեւին տակ պահելու զանոնք։ Այդ այն պահն էր, երբ հայ յեղափոխական շարժման հետ հակաթուրք քարոզչութիւնն ալ ծաւալիլ սկսած էր հայ դաղութներու մէջ, եւ Պոլսոյ պատրիարքը, Օրմանեան, որ ի վիճակի չէր Համիտի հրամանները կիրարկելու՝ զանոնք խոհեմ պահելու համար, խոհեմութիւն սեպեց զանոնք յանձնել Մայր Աթոռի հովանիին(68)։

Աւելցնենք որ իր թեմերուն ճշգրիտ քարտէսը երբեք չունեցաւ հայ եկեղեցին, ոչ ալ այդ թեմերուն լրիւ մէկ ցանկը հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը աւանդած է մեզի։ Ցուցակը, որ կը մնայ Ոսկան Երեւանցիէն(69), հեռու է հայ թեմերուն ճշգրիտ պատկերը տալէ, իսկ այն, որ Սիմէոն Երեւանցին պատրաստեց, դատապարտուած էր թուղթի վրայ մնալու, պայքարներուն երեսէն զորս մղեցին հայ նուիրապետական աթոռները՝ իրարու ձեռքէ խլելու համար այս կամ այն թեմը։ Արդ, Սիմէոն Զամբռի մէջ կը թուէ կաթողիկոսութեան ենթակայ բոլոր վիճակները եւ տաճկահայ 3րդ վիճակին մէջ կը դնէ (առաջինը ըլլալով Պոլիսը եւ երկրորդը՝ Էտիրնէն) Խրիմը, «որուն հետ են Բեսարաբիա, Վալաքիա, Մոլտովիա եւ Պուլկարիա»(70)։

Բարգէն Կաթ. Կիւլէսէրեան, *Յովհաննէս Կոլոտ*, 1904, էջ 205–206։

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ընդարձակ Օրացոյց», 1908, էջ 295–297։

Արշակ Ալպոյաճեան, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1909, էջ 213։

Աւետիս Պէրպէրեան, *Պատմութիւն Հայոց*, 1871, «Բաշխումն երեսփոխանաց», էջ 424–425։

Ոսկան Երեւանցի, «Ցուցակ», *Այբբաստ*, էջ 31։

Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, *Զամբռ, Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ*, Վաղարշապատ, 1873։

67) Նոյնը։

68) Նոյնը։

69) Նոյնը։

70) Նոյնը։

19

Արեւելեան Եւրոպայի քարտէսին վրայ արձանագրուած սոյն տեղաշարժերը դեր կատարեցին հայ դաղթօճախներու դիմագծութեան մէջ։

Այդ դաղթօճախները մեր պատմութեան մէջ ուրոյն ընտանիք մը կը ներկայացնեն։ Ոչ միայն հասարակաց ծագումին պատճառով, որ անոնցմէ մեծ մասին համար մինչեւ Նրիմ կը հասնի եւ զոր աւանդութիւնները անկէ ալ մինչեւ Անի կ՝երկարաձգեն, այլ նաեւ դարաւոր կապերուն հետեւանքով, զորս իրարու հետ պահպանած են անոնցմէ ոմանք։

Առաջին հերթին այդ տեղաշարժերուն հետ Հայոց բարբառը ինքն ալ տեղէ տեղ քալեց եւ հայ բարբառագիտութիւնը իրաւունք ունի միակ ընտանիքի մը մէջ համախմբելու Նրիմէն սերած հայ դաղութներուն դործածած բարբառները, որոնք ձայնաբանական ու ձեւաբանական միեւնոյն յատկանիշներով կը ներկայանան, որքան ալ տեղէ տեղ փոփոխութիւն կրած ըլլան անոնց բառադանձերը՝ նախ թաթարական եւ ապա լեհական, ռումանական եւ հունդարական լեզուներու անմիջական ազդեցութեան տակ(71)։

Տեղաշարժերը տեղէ տեղ փոխադրեցին հայ աւանդութիւններն ալ։ Ու այս աւանդութեանց մէջ ամենէն ուշագրաւները այն սովորութիւններն էին, որոնցմով կը ղեկավարուէին հայ համայնք-

---

71) Հ. Աբսէն Այտընեան, Քննական քերականութիւն արդի Հայերէն լեզուի, 1866, Ա. մաս, էջ 180–193։

Հրաչեայ Աճառեան, Քննութիւն Սուչավայի Հայոց բարբառի, «Բազմավէպ», 1899, էջ 112, 218, 325, 516, 557։

Հրաչեայ Աճառեան, Քննութիւն Առտիալի բարբառի, Երեւան, 1963։

Hanusz, *Sur la langue des Arméniens polonais*, I, *Mots recueillis à Kuti*, Cracovie 1886.

Bittner, M., *Einige kuriosa aus dem armenischen dialekte der Walachei, und der Moldau*, «Ցուշարձան», էջ 361–368։

Ցովհ. Անեցի (Հ. Գրիգոր Գովրիկեան), Ճաշակ Հունդարահայոց լեզուին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1888, էջ 84–86։

Անտոն Վոյթեան, Հաւաքածոյ Դրանսիլուանիոյ Հայոց գաւառական բառերուն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, թիւ 6, 8, 9, 10, 1898, թիւ 2, 4։

Ց. Ճ. Սիրունի, Ակնարկ մը Ռումանահայ բարբառին վրայ, «Հայրենիք Ամսագիր», 1930, Հոկտ., էջ 105–113, Նոյ., էջ 100–107։

H. Dj. Siruni, *Considérations sur le dialecte arménien des Pays Roumains*, tirage à part de «Studia et Acta Orientalia», VII, 1968.

ները, եւ զորս անոնք փոխանցեցին գաղութէ գաղութ, ամէն տեղ ալ նուիրագործուած՝ հիւրընկալ իշխանութեանց կողմէ ընծայուող առանձնաշնորհումներով։ Այս աւանդութեանց մաս կազմեցին, օրինակ, դատական իրաւասութիւնները, զորս ամէնուրեք վայելեցին հայ համայնքները աւելի կամ նուազ չափով, ինչպէս եւ քաղաքային եւ քաղաքապետական իրաւունքները, որոնք շնորհուեցան իրենց՝ Լեհաստանի, Մոլդովայի թէ Տրանսիլվանիոյ մէջ, ուր Հայերը ունեցան իրենց սեփական քաղաքապետներն ու քաղաքական խորհուրդները(72)։

Անոնք որ առիթն ունեցած են պրպտելու Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղթօճախներուն դարաւոր կեանքը՝ մանաւանդ անոնց փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ, դէմ յանդիման եկած են այլազան հանգիտութիւններու, ինչ կը վերաբերի մանաւանդ իրենց ընտանեկան բարքերուն եւ սովորութիւններուն, որոնք փոխանցուեցան գաղութէ գաղութ։ Այնպէս որ պէտք չէ զարմանալ եթէ Արեւելեան Եւրոպայի հայ գաղութները իրարմէ շատ չեն տարբերիր իրենց տօնական ծէսերով, ինչպէս եւ իրենց տարազներով ու ճաշերով(73)։

Տեղաշարժերը ձեռագիրներ ալ տեղափոխած են։ Քիչ չէ եղած թիւը ձեռագիրներուն, որոնք ճամբորդած են գաղութէ գաղութ։ Ճիշդ է՝ անոնց բոլորն ալ չեն հասած մեզի։ Բաւական է յիշել ձեռագիր մատեանները, զորս Արեւելեան Եւրոպայի հայթայ-

---

72) Հ. Մինաս Բժշկեան, անդ, էջ 165–184։

Grigore Goilav, Պոթոշանի, Նաշի եւ Ռոմանի երիտասարդական ընկերակցութեանց կանոնագրութիւնները, Նաշ, 1896 (ռում.)։

Նոյնին, Սուչավայի երիտասարդներու ընկերակցութեան կանոնագրութիւնը, Նաշ, 1902 (ռում.)։

«Արարատ» ամսագիր, 1889, Յուլիս, էջ 389–405։

Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 923–4։

Գովրիկեան, Հայք յեղիսաբեթուպոլիս, Գ., էջ 58–86։

Յ. Ճ. Սիրունի, Կարիճվորաց եղբայրութիւնը, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929 Նոյ.։

Նիւթեր Ճուրնովի, Սիպվիզի, Ռումանահայ թեմի եւ մեր սեփական արխիւներէն։

73) Dimitrie Dan, Հայկական սովորութիւններ եւ հաւատալիքներ Ծնընդեան, հարսնիքի եւ յուղարկաւորութեան, Զերնովից, 1904 (ռում.)։

Տ. Տան, Արեւելեան Հայք ի Պուքովինա, Վիեննա, 1891։

Grigore Goilav, Ռումէն երկիրներու Հայոց աւանդութիւնները, սովորութիւնները եւ հաւատալիքները, Պուքրէշ, 1911 (ռում.)։

թեցին Կիլիկիան եւ Խրիմը, եւ անոնք, որոնք տեղաշարժերու ատեն մէկ դաղութէն միւսը անցան։ Անոնցմէ մեծ մասին հետքն անդամ չկայ, իսկ աւելի բախտաւորները դացին ապաստան դտնել մեծ հաւաքածուներու մէջ՝ Ձեռագրաց Ցուցակներու մէջ յիշատակութեան արժանանալու համար ի վերջոյ։

Հայ տարեգրութեանց մէջ հաղուադէպ չէ յիշատակութիւնը այն ձեռագրական դանձերուն, որոնք զոհ են դացած աղէտալի պահերու։ Նման պահեր կ'արձանագրեն, օրինակ, Մինաս Թոխաթեցին 1551 տարուան նախճիրներուն ընթացքին Մոլդովայի հայ եկեղեցիներուն մէջ փճացած ձեռագիրներու մասին(74), Սիմէոն Լեհացին, որ իր Նիկոլական Ողբին մէջ կը յիշէ չարաշուք հոգեւորականին մոլեղնութեան զոհուած հայ ձեռագիրները(75), եւ ուումէն արխիւներու մէջ պահուած փաստաթուղթերը ի մասին այն ձեռագիրներուն, զորս Մոլդովայի հայերը իրենց հետ մէկտեղ Տրանսիլվանիա փախցուցին 1672ին(76)։

20

Հայերու զանդուածային տեղափոխութեանց մէջ դեր խաղաց յաճախ ասպնջականութիւնը, զոր անոնք գտան։

Նորեկ Հայերուն հանդէպ սիրալիր եղաւ մասնաւորապէս Արեւելեան Եւրոպան։

---

74) Մինաս Թոխաթեցի, անդ, էջ 98–100։

75) Ալիշան, *կամենից*, «Վէպ Նիկոլական», էջ 214։

76) Գովրիկեան, *Կերլայի մատենադարանէն մէկ երկու ձեռագիր* («Դրամսիլուանիոյ Հայոց մետրապոլիսը», էջ 318–348)։

Ց. Ճ. Սիրունի, *Տեղեկագիր 1930–ի Հայ Արուեստի ցուցահանդէսի*, Ձեռագրաց բաժին (անտիպ)։

Սուրէն Գոլանջեան, *Համառօտ ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Գեղեա Հայաքաղաքի* «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, թիւ 9, էջ 433–485։

Սուրէն Գոլանջեան, *Գեղեա Հայաքաղաքը եւ նրա ձեռագրերի ժողովածուն*, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թիւ 6, էջ 499–531։

Frederic Macler, *Manuscrits arméniens en Transylvanie*, Paris, 1936.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Roumanie*, 1930, p. 36-68.

Frederic Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine*, 1927, p. 79-156.

Որիմը ձգելով մէկ կողմ, իրարու հարեւան միւս չորս ժողովուրդներն ալ, որոնք Լեհերն ու Ռումենները, Բուլղարներն ու Հունգարներն էին, իրենց դիրքը սիրով բացին նորեկ Հայերուն(77)։

Տեղէ տեղ տարբեր բնոյթ կրեց անշուշտ սոյն ասպնջականութիւնը։ Ամէն տեղ ալ բացառիկ դեր խաղաց նպաստը, զոր Հայը կու գար բերել հիւրընկալ երկրին, անոր տնտեսական կեանքին նախ, եւ ապա նաեւ քաղաքական ու մշակութային մարզերու վրայ։ Այնպէս որ ասպնջական չորս երկիրներու պատմութիւնը լեցուն է հաւասարապէս հայ անուններով, որոնք լիուլի հատուցած են իրենց ժողովուրդին ընծայուած հիւրընկալութիւնը(78)։

21

Անջրպետները, որոնք գոյութիւն ունեցան տեղաշարժերու միջեւ՝ տարբեր խաւեր ստեղծեցին զանազան դաղութներու մէջ։ Հին համայնքներուն քով, որոնք վաղուց էին վարժուած տեղական պայմաններուն եւ սովորութիւններուն ու համակեցութիւն ստեղծած էին բնիկ տարրին հետ մէկտեղ, յանկարծ կու գային զետեղուիլ նորերը, որոնց խորթ էր նոր միջավայրը եւ որոնք, իրենց կարգին, խորթ էին անոր։ Երկու տարբեր տեսակի Հայեր մարմին

---

77) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց գտած ասպնջականութեան եւ վայելած իրաւունքներուն մասին տեսնել՝

Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց դատաստանագրքին,

ա. Պիշօֆ, *Լեհահայոց հին իրաւունքը*,

բ. Գոլէր, *Իրաւունք Հայոց*, թրգմ. Հ. Գրիգոր Գալեմքեարեան. Վիեննա, 1890։

Oswald Balzer, *Լվովի Հայոց Դատաստանագիրքը Մինչեւ Դարուն*, Լվով, 1909 (լեհ.)։

Տաշեան, *Մայր ցուցակ*, էջ 680։

Ալիշան, *Կամենից*, էջ 131։

Ց. Ճ. Սիրունի, «Հայրենիք Ամսագիր», 1929, Մայիս։

78) Արեւելեան Եւրոպայի Հայոց մատուցած ծառայութիւններուն եւ տուած դէմքերուն մասին տեսնել՝ Ռումէն հեղինակներէն՝

Նիքոլայէ Եորկայի, Պ. Փ. Հաշտէուի, Ա. Ց. Քսենոփոլի, Կէօրկէ Պալշի, Վլատ Պընբցիանուի, Կէօրկէ Պէզվիքոնիի, Տիմիթրիէ Տանի, Կիքա-Պուտէշթի, Փ. Փ. Փանայիթէսքուի, Մելխիսեդիկ Եպս.ի, Թէոտոր Հօլպանի, Կէորկէ Կիպրմանէսքուի, Քոնսթանթին Ճուրէսքուի երկերուն, Լեհ զանազան հեղինակներու եւ եւրոպացի ճանապարհորդներու մօտ։

կ՝առնէին այսպէս քով քովի, իրարու դրեթէ օտար, Հայեր՝ որոնք չէին ալ հասկնար դիրար, եւ յաճախ նաեւ մէկզմէկ չէին հանդուրժեր։

Հին ու նոր Հայու այս ողբերգութիւնը հայ մեծ կեդրոններէն է որ սկսեր էր։ Պոլիս ու Թիֆլիս դասական օրինակներն եղեր էին դժբախտ այն պատկերին ուր երկու տեսակ Հայեր հասունցան միշտ կողք կողքի։

Տեղացիներու եւ եկուորներու միջեւ այդ խրամատը զգալի եղաւ Արեւելեան Եւրոպայի մեր գաղութներուն մէջ ալ։ Ամէն տեղաշարժի հետ նոր տիպար ու նոր բարբառ կու գար, նոր մտայնութիւն ու կենցաղի նոր ձեւ։ Միեւնոյն գաղութին ծոցին մէջ հայութեան տարբեր խաւեր կը ստեղծուէին, ուրիշ կապ չունենալով՝ բայց եթէ իրենց հեռաւոր հասարակաց ծագումը։

Ու միշտ կարիք կ՝ըլլար մեծ թիւով տարիներու, որպէսզի նորեկները եւս հաշտուէին նոր կլիմաներուն հետ, ու անոնք եւս սկսէին մոռնալ հեռուն ձգուած իրենց դերեզմանները։

Պէտք կ՝ըլլար որ օտարը տակաւ առնէ այս նորեկները, ու ջարդերէն եւ հալածանքներէն փախչողներուն տղաքը շատ աւելի շուտ թօթափեն իրենց ծագումին բեռը, ու ամէնան իրենց պապերէն, շատ աւելի շուտ քան դարեր առաջ եկող կարաւանները՝ որոնք շատ աւելի երկար դիմացուցեր էին իրենց լեզուն ու իրենց աւանդութիւնները։

22

Տասը այն դարերու ընթացքին՝ որ Անիի տարտղնումէն կը թուագրուի, հայ ժողովուրդը յաճախ է այսպէս ձեռք առած տարագրութեան ճամբան, միշտ կարօտնալով լքած օճախը, եւ դառնալու յոյսը միշտ ամուր գրկած սրտին մէջ։ Ուր որ գացած է՝ իր հայրենիքէն մասնիկ մը տարած է հետը, միասին է պտտցուցած իր դերեզմաններն ու իր աւանդութիւնները, ու ամէն անգամ որ օտարը փորձած է իր հոգին պղծել՝ փարած է անոնց։

Հեշտ չեն անցած այդ տասը դարերը։ Օտար երկինքներու տակ մարմին առած հայ կորիզներէն չեն դիմացած շատերը։ Ոմանք հեղեղէն քշուած են իսկոյն, ուրիշներ խամրած են տակաւ, այլասերելով կամ անճիտելով։ Ու պէտք է եղած որ նոր աղէտ մը գայ, որպէսզի նոր զանգուած մը քշուի հայրենի հողէն ու թարմացնել գայ չքացող հայ գաղութները։

Տասը դար ամբողջ՝ Հայն այսպէս բաժնուած է իր հայրենիքէն։ Ամէն աղէտի հետ նոր զանգուած մը լքած է իր հայրենի օճախը՝ ապաստան որոնելով բոլոր երկինքներու տակ, սպառելու համար ինքն ալ իր կարգին օտար գրկի մէջ։

Մեր օրերը տեսան նաեւ կարաւաններու տուն վերադարձը։

Նման պահ մը Օսմանեան Հուրրիէթը ստեղծեր էր 1908 թ.-ին։ Խաբուսիկ աղատութիւնը, զոր Երիտասարդ Թուրքերը պարգեւեցին Թուրքիոյ ժողովուրդներուն՝ շատ Հայեր վերադարձուցեր էր օտար ափերէն, զանոնք եւս յանձնելու համար, աւա՜ղ, Մեծ Եղեռնի ճանկերուն։

Պէտք էր որ տասը տարի ետք դարերը արթննային իրենց գերեզմանէն, ու հայ ժողովուրդը սկսէր հայրենիք ստեղծել իրեն, իր պապերուն խակ հողին վրայ, որպէսզի իր գիրկը բանար պանդուխտ իր զաւակներուն։

Հայ սփիւռքն էր որ կը սկսէր տուն վերադառնալ։

ARMENIAN DEPARTATIONS ON THE MAP OF EASTERN EUROPE

H.G. SIROUNI

In the 11th century, after the fall of Ani, Armenians begin to migrate in all directions. A considerable number are settled in Astrakhan, thence to move and establish abode in Crimea in 1299. Here they enhance trade and create a rich cultural heritage. It is Crimea that gives birth to the Armenian settlements in Eastern Europe, even though sprinklings of Armenians have existed here ever since the 10th century. During subsequent centuries, Armenians keep migrating to Eastern Europe for trade purposes and for such reasons as the forced deportations decreed by Mohammed Fatih, Bayazid II and Shah Abbas, the conquest of the Jalalis, the Turko-Polish war, the Turko-Russian war, and the Ottoman Constitution of 1908. With the increase of the Armenian population, displacements take place in the Polish, Hungarian, Bulgarian and Rumanian settlements. Armenians have widely contributed to the advancement of the social, economic, and political life in these countries, keeping, meanwhile, their own national and religious customs unaltered down to the present time. The blessings, however, have not been unmixed. They have had their domestic problems, the most serious of which have been the troubles entailed by the propagandizing activities of the Roman Catholic Church.